

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№3
(19040)

2018 чылдың
январь 16
вторник

Хүннүн үнери — 08:48
Ажары — 16:31
Хүн дурту — 7:43

Садар өртээ хостуг 12+

Кажан? Каяа? Чүү?

ДУҮН

МАЙ 1-ДЕН ЭГЕЛЕП

РФ-тиң Күш-ажыл болгаш социал камгалам яамызы эрткен субботада бодунуң сайтында эң кудуку ажил төлөвирин өстүрер дугайында хоойлу төлөвилелин парлаан. Бо чылдың май 1-ден эгелеп күш-ажыл төлөвиринин эң кудуку хемчээли 11163 рубль чедир өзөр дээрзин ук хоойлу төлөвилелинин тайылбыр бижинде айыткан.

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЭЛДЕР

ТР-ниң Аныяктар херектеринин болгаш спорт талазы-биле яамызы Туранның сыын ажил-агыйы-биле хады ажилдажылгага керээни чарган. Ол өзүгээр ук яамы ажил-агыйын девискээринге хаак баазанын тургузарын хүлээнгеш, бирээзи 3, өскези — 5 км. хаак оруун кылгаш, конькилик чуңгулаар катокту тудуп, конькилерни болгаш хаактарны садып белеткээн.

Чаа чылдың дыштаныр хонуктарында чүгле чаңгыс неделя дургузунда Туранның сыын ажил-агыйына 220 кижи дыштанган. Оон кирген орулга 100 муң рубль чедип турар. Ынчаарга эрткен чылдың дургузунда бо ажил-агыйга 3 муң хире турист кээп дыштанган. Оларның дөрттүн бир кезини даштыкы туристер болуп турары онзагай.

БӨГҮН

“ТЫВА” АНСАМБЛЬ 30 ХАРЛААН

Ат-сураглыг “Тыва” ансамбли бо хүннерде 30 харлаан юбилейин демдегледип турар. Ансамблдин уран чүүлүн чүгле Россияда эвес, Японияда, Америкада болгаш Европаның хей-хей чурттарында чаңгыс аай үнелеп турарлар.

Бо хүннерде ансамблдин артистери юбилейинде чоннуң хей-аьдын көдүрүп, Тываның хоорай, суурларын эргип-кезип, солун концертин чаңгыс чер-чурттугларына бараалгадырын шиитпирлээн. Олар январь 15-16 хүннеринде Чадаана, Суг-Аксынга концертин көргүскен. А январь 17-ден февраль 5 хүннеринге чедир Чаа-Хөл, Чааты, Эйлиг-Хем, Шагаан-Арыг дээш чаңгыс-даа суур арттырбайн, чонга оюн-тоглаазын бараалгадырлар.

ДААРТА

МЭРИЯГА ХУРАЛ

Январь 17-де Кызылдың мэриязынга 14.00 шакта хоорайның тудуг талазы-биле чөвүлелиниң хуралы болуп. Аңаа Кызылдың аэропорт чоогунда девискээрни чаагайжыдар ажилдар төлөвилелинге хамаарыштыр сайгарылганы кылар.

СТУДЕНТИЛЕРНИ КИИРИШТИРЕР

Кызылдың мэриязы “Таарымчалыг хоорай” төлөвилелге хоорайның ортунак өөредилге черлеринин студентилерин база кириштирерин шиитпирлээн. Даарта хоорай баштыңының киржилгези-биле ук өөредилге черлеринин төлээлеринин хуралы мэрияга 17.00 шакта болуп.

Депутаттарның ажил-херээ

КУҢГУРТУГ ЧОНУНГА ДУЗА

Дүүн, январь 15-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттары Юрий Кара-оол биле Олег Дудко (чурукта) Тере-Хөл кожунунун чедери берге Куңгуртуг суурже 80 шоодай азы 4 тонна чиг далганны, ол суурну чырык-биле хандырып турар дизельдиг электри станциязынга 7 кубометр кывар-чаар материалдарны, бичии уругларга 100 хааржак чигирзиг белек-селекти чорудуп бергеннер.

Бо дээрге депутаттарның Чаа чыл соонда баштайгы улуг хемчээлдиг дузазы болуп. Моон мурнунда эрткен чылын де-

кабрьда олар Тере-Хөл болгаш Каа-Хем кожуннарның чурттакчылыг суурларынче 500 шоодай азы 12,5 тонна чиг далганны, сес кубометр кывар-чаар материалдарны болгаш уругларга Чаа чыл таварыштыр белек-селектерни чедирип берген турган.

Дээди Хуралдың депутаттары Юрий Кара-оол биле Олег Дудко үстүндө ажилдар-биле чергелештир “Ойна” алдын артелиниң тускай техникалары-биле Куңгуртуг суурже баар оруктарның харын аштадып-арыгладып, дескилээр ажилдарны база чоруткан.

Бистиң корр.

Март 18 – РФ-тиң Президент соңгулдаларының хүнү

ПУТИН ДЭЭШ 538 МУҢ 113 КИЖИ ХОЛУНУҢ ҮЖҮҮН БЕРГЕН

РФ-тиң Президентизинге кандидат Владимир Путинниң соңгулда мурнунуң штавының парлалга секретары Андрей Кондрашовтун Россияның медээлер агентилелинге дыңнатканы-биле алырга, бо хүннерге чедир Путинниң кандидатуразын деткээн 538 муң 113 кижиниң холунуң үжүүн чыгган.

Хол үжүү чыыр ажилды январь 5-тен эгелээн. Хоойлу өзүгээр РФ-тиң Президентизинге кандидатты деткээн дугайында 300 муң кижиниң холунуң үжүүн чыыр ужурлуг, азы чурттун чаңгыс регионунга хамаарыштыр алырга, 7,5 муң кижиниң холунуң үжүүн чыыр апаар.

Амгы үеде Россияның 85 регионунда чурттакчылыг 267 хоорай, суурларның 625 пунктузунда 2,5 муң волонтерлар,

улусчу фронтунуң болгаш аныяктар организацияларының активчилери чондан хол үжүүн хүлээп ап, ажилдап турарлар.

Андрей Кондрашовтун берген тайылбыры-биле алырга, хол үжүүн чыырын ам-даа уламчылаар. Чүге дээрге хей-хей кижилер холунуң үжүүн албан-биле салып бергеш, В.В. Путинни деткип турарын илергейлексеп турарлар. “Хол үжүүн чыырын ам соксап каар болзувусса, бодунуң хамааты туружун илередиксээн хей-хей чаңгыс чер-чурттугларывысты тооп көрбээнивис ол болур” — деп, Андрей Кондрашов чугаалаан.

В. Путинниң соңгулда мурнунуң штавының шиитпири-биле, кандидаттың соңгулда фондузунуң акшазы-биле не-

мей хол үжүү чыыр 20 муң хуудусту парладыр дээн. Ынчап кээрде В.Путинниң кандидатуразын деткээн 200 муң кижиниң холунуң үжүүн немей чыып ап болур апаар.

Январь 14-түн хүнүндө Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бажыңыче Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларында В.В. Путинниң кандидатуразын деткээн чон эртенгиниң 9 шактан эгелеп шуужуп эгелээн. Кижилер бүрүзү холдарында паспорттарын туткан. Олар В.В. Путинни деткип турарының дугайында тускай хуудусту паспорт өзүгээр долдурган соонда, холунуң үжүүн салып бергеш, өөрүшкү-омактыг дедир чанып чоруп турганнар.

Даш-оол МОНГУШ.

Россияның Парлалга хүнү

«ЭНЕ-САЙ» ААЛЧЫЛАРЫН ХҮЛЭЭП АЛЫРЫНГА БЕЛЕН

Парлалга хүнүнүн бүдүүзүндө «Эне-Сай» аалчылар бажынынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол тыва журналистиканың төлээлеринге байырын чедирбишаан, Тывага туризмни сайзыралының дугайында ажык чугааны чоруткан.

Ужуражылга болур мурнунда «Эне-Сай» аалчылар бажынының ажилдакчылары журналистерге экскурсияны эрттирген. Найысылалдың төвүн каастап турар, Эне-Сайның эринде чаа ажиттыг дөрт сылдыстыг чараш ордунун оран-савазынга кирер аас-кежик биске таварышты. Чеди каат «Эне-Сай» аалчыларын чылгы-чымчак хүлээп алырынга белен деп

тургузар парковка, спутниктиг телевидение, Wi-Fi (халасинтернет), мини-бар дээш шупту ында. Туризмни сайзырадырынга бир кол чүүл келген аалчыларга таарымчалыг байдалды тургузары болгай. Ынчап кээрге, ам кандыг-даа улуг шуулганнар, фестивалдар эрттирерде, бир «баш аары» читкен деп болур. Аалчылар хүлээп алыр черивис бар. Келген туристер Тываның чүгле агаар-бойдузун, езу-чаңчылдарын, төөгүзүн, уран чүүлүн сонуургап, көрүп алырындан аңгыда, кандыг эки байдалга дыштанып алган, эки бодалдарлыг, таарышкан сеткилдиг дедир чанар болгай.

Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оол Россияның Парлалга

чугаалааннар. «OVAA Медиа» студиязының удуртукчузу Менди Наксыл «Азия төвүнүн бренди» деп документалдыг ролик үндүрер дээн сорулгазын илереткеш, Бүгү-российжи шаңнал алган «Кызыл – это я» деп роликтин көргүскен. Чаа үзел-бодалдарлыг, аныяк режиссернуң кылган чараш роликтин улуг сонуургал, чоргаарал-биле көрдүвүс.

Кызылдың баштыңы Дина Оюн «Аалчылар хүлээп алырынга белен бис бе?» деп айтырыгны тургускан. Аалчылар хүлээп алыр, чурттадыр, көргүзөр черлеривис бар-даа болза, турист кижиге чедип алырынга билдингир, ону айтып турар тодаргай чүүл чок. Ол ышкаш Тываже кээр дээн туристерни Абакан, Красноярск хоорайларга меге медээлер-биле «коргудуп кааптар» таварылгалар хөй. Ону болдурбас дизе, Тыва дугайында хөй эки медээ херек. Ол дээр-ле Менди Наксылдың кылып турары ышкаш чараш роликтер, Тываның ылгавырын көргүскен демдектер дээш өске солун бодалдарны журналистер чугаалады. Аныяк журналистер ТКУ-нуң парлалга албанындан Айдың Лопсан, «Тывамотиватор» редакциязындан Андрей Даш олар боттарының чаа, солун бодалдарын илереткеннер. Тывадан дашкаар туризмни сайзырадырының мурнунда баштай тыва чонга, боттарынга чогумчалыг (чедери берге Төрө-Хөл, «Үш-Белдир») байдалды тургузуп алырын, Тываже кээр туристерге баш удур тайылбыр ажылын чорудары дээн бодалдары солун болган.

Туризм дугайында ажык чугаа соонда журналистерге «Көк куш» мөөрейниң киржикчилери «Эр-тине» бөлүү аян тудуп бергенер. Журналистерниң байырлыг ужуражылгазы «Эне-Сайның» чаагай аштыг-чемниг фуршеди-биле доозулган.

Алдынай СОЯН.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

чуулду көргүстүлөр. Аалчыларга дыштанырынга таарымчалыг байдалды шуптузун ында тургускан 108 аалчылар чурттаар өрээл (2 президент, 31 люкс, 75 стандарт), 1-2-ги кааттарда офис өрээлдери. Аалчылар бажынының соңгаларындан көөрге, дыка чараш — Эне-Сайның эри, Арат шөлү көстүр. Ол ышкаш ында ресторан, бар, конференция эрттирер зал, тренажерлуг зал, бассейн, сауна, хаммам (турк чунар-бажың), массаж кабинети, чараштаныр, баш таартыр салон, машина

хүнү-биле журналистерге байыр чедиргеш, Тываның Журналистер эвилелиниң кежигүннеринге — Тываның ном үндүрер чериниң даргазы Артур Ойнар-оолович Хертекке, чогаалчы Николай Шагдыр-оолович Кууларга белектерни тывыскан. Оларның бо чылын кежигүнге киргенинден бээр юбилейлиг чылы болуп турар.

Ужуражылганың кол темазы Тывага туризмниң сайзыралы болган. Ажык чугаа үезинде журналистер боттарының санал-оналдарын, идеяларын

ИХЯ-ДА ЧАА САЙЫТ

Эрткен неделяда Россияның иштиги херектер сайыдының бирги оралакчызы полицияның генерал-полковниги Александр Горовой Тыва Республиканың иштиги херектер сайыдынга 2017 чылдың декабрь айда томуйлаттырган полицияның генерал-майору Александр Щурну таныштырып кээп чораан.

Чаа чылдың баштайгы улуг ужуражылгазы күрүнө эрге-чагыргаларының болгаш эрге-хоойлу төлээлериниң, Ниитилел чөвүлекчилериниң болгаш ТР-ниң ИХЯ-ның хоочуннарының киржилгези-биле болуп эрткен.

Амгы үеде регионнуң корум-чурум талазы-биле ниити байдалын шудургу өөренип көөрүнге болгаш эң-не чидиг айтырыгларны дарый ниитилээр-ринге, чаа сайыттың бедик аргадуржылгазы ачы-дузалыг болуп дээрзин Александр Горовой улуг бүзүрел-биле демдеглээн.

Александр Щур яамының ажилдакчыларының мурнунга бодунун баштайгы илеткелин РФ-тиң иштиги херектер сайыдынга, аңаа мындыг харысалгалыг албан-дужаалды онаап, бүзүрел томуйлааны дээш, өөрүп четтиришкенин сөстери-биле

эглээн. База ол ышкаш иш херектер албаны-биле күрүнө-чагыргалары, хөй-ниити организациялары кады ажилдаганы калбаа-биле эвилел полицияның күчү-күжүн мадаа улам дыңзыдып, кем-хүүлгедиглеринге удур демисыңгы чорудуп, бир дем-кады ажилдажылганы боттарын идегеп демдеглээн.

Таныштырылга езулалы соонда Александр Горовойниң ИХЯ-ның тергини эки ажилдакчыларынга яамының тушаңналдарын тывыскан.

База ол ышкаш генерал-ковник сургакчылаашкыны үезинде ТР-ниң ИХЯ-ның перт-криминалистиг төвү ДНК-клеткалар тодарад шинчилээр лабораториязы ажыдышкынынга кирж ведомствонун оон-даа адырларына четкен.

КЫСКА НАМДАРЫ:

Александр Александрович Щур 1975 чылдың май 13-те Челябинск хоорайга төрүттүнгөн. 1997 чылда Россияның ИХЯ-Уралда юридиктиг институтун чедишкенин дооскаш, Екатеринбург хоорайның Ленинский районунун Иштиги херектер эр-лелинге кеземче херээн истеп-тывар килдизиниң опер төлз болуп албан-хүлээлгезинге онаашкан;

- 2000 чылдың сентябрьда Екатеринбург хоорайның Ленинский районунун милицияның кеземче-херээн истеп-тывар килдизиниң улуг опер төлзүзү;

- 2001 чылдың январь айдан эгелеп Екатеринбург хоорайның Ленинский районунун Иштиги херектер эр-лелиниң өнчү-хөрөө оорунга удур демисел чорудар килдизиниң начальниги, кеземче херээн истеп-тывар килдизиниң начальнигиниң оралакчызы;

- 2003 чылдың июль айдан эгелеп Екатеринбург хоорайның Ленинский районунун Иштиги херектер эр-лелиниң милиция килдизиниң начальниги;

- 2004 чылдың июль айдан эгелеп Екатеринбург хоорайның Ленинский районунун Иштиги херектер эр-лелиниң криминал милицияның начальниги, эр-лелиниң начальнигиниң I-ги оралакчызы;

- 2007 чылдың август айдан эгелеп эр-лелиниң начальнигиниң I-ги оралакчызы, Свердловск облазының «Екатеринбург хоорай муниципалдыг тургузугнуң Иштиги херектер эр-лелиниң криминалдыг милицияның начальниги»;

- 2011 чылдың август айдан эгелеп Удмурт Республиканың ИХЯ-ның Сайыдының оралакчызы, полицияның начальниги, полицияның подполковниги;

- 2014 чылдың июнь 12-де РФ-тиң ИХЯ-ның Ростов облазында эр-лелиниң начальнигиниң оралакчызы, полицияның начальниги;

- 2015 чылдан эгелеп полицияның генерал-майору;

- 2017 чылдың декабрь айдан эгелеп, ТР-ниң иштиги херектер сайыды.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албан

Росгвардияның дайынчы амыдыралы

КЫШКЫ ӨӨРЕДИЛГЕ ЭГЕЛЭЭН

Росгвардияның Тыва Республикада килдизи хууда составтың кышкы өөредилгезиниң албан езузу-биле ажыдышкынын чаңчыл езугаар байырлыг чыскаал-биле эгелээн. Чаа федералдыг структура устав езугаар тускай кичээлдерге дайынчыларның арга-мергежилдин бедидип, үениң негелдизин езугаар ок-боо-биле ажилдаарының негелдизин шыңгыраткан.

Эрткен чылдың түнелдерин үндүрүп, дайынчы белеткелге болгаш албан-хүлээлгезинге шылгараан ажилдакчыларны илередип, бо чылгы сорулга-

ларны салган соонда, росгвардейжилер тускай кичээлдерге шымнып кирипкен. Өөредилгени элээн каш кезектерге чарган. Бирги дузаны канчаар чедирери, айыыл халаптан канчаар камгаланыры дээш өске-даа.

Росгвардияда өөредилге чылда ийи катап чайын болгаш кыжын болур. Кичээлдерге хууда состав бүрүнү-биле хаара туттунган. Ол дээрже тускай даалгалыг СОБР, ОМОН отрядтары, лицензия-чөпшээрел бээр төп, албандан дашкаар хайгаарал килдизи, ужудукчуларның тускай авиаотряды база Тывада Росгвардияның төп килдизи.

Шериг организацияның на-

чальниги Сергей Затолочный айыыл чок чоруктуң кичээлдериниң ажык-дузалыын онза-лап демдегеп турар. Ажилдакчы бүрүзү хүнүнүн-не ок-боо-биле ажилдап турар болганда, частырыг кылыр эргези чок болуп ужурлуг.

Кичээнге чок болганындан балыглаткан кижилерниң саны эвээш эвес дээрзин статистика херечилеп турар. Дайынчыларның арга-дуржылгазы чеже-даа чылдар-биле бадыткаттынып турар болза, тирге келген кижиге чогуур дүрүмнерни база катап дыңнап, оларны сагыр ужурлуг. Баштайгы өөредилге кичээлде ОМОН отрядының

ажылдакчызы ИЕПтерегейчастырыгларны сагындырып, аныяк дайынчыларга арга-сүмезин каткан.

Росгвардия эрге-хоойлу камгалаар, ниитиниң корум-чурумун хайгаарап, террористерге удур ажилдаар организация болганда, үргүлчү кичээлдерни эрттирер апар. Бир дугаар эмчи дузанын чедирери, частырыг бүдүмелдерниң айыылы, оларның тургузуундан эгелээш дайынчы бүрүзү сайгарып билир ужурлуг. Машина-балгатка чораш, айыыл чок чоруктуң дүрүмнериниң дугайында болгаш өске-даа темаларны баштайгы хүнүнүн кичээлдеринге росгвардейжилер өөрениггенер.

Дайынчы бүрүзү тускай идик-хептиг болур: камгалал бөрт, бешки класстың камгалал жиледи, бузундулардан камгалаар

карак шилдери албан тур ужурлуг. Бобүгүчүлдер часты бүдүмелдерден камгалаар.

Дайынчыларның кышкы өөредилгези чартык чыиштинде үргүлчүлээр. Ындыг-даа болза бо кичээлде ажилдакчыларны дорт алба хүлээлгелеринден хоставай турар. Ниитилелге удур янзы бүрү хөделиишкенин чыскаал кылыры, хамаатыларның амытынынга кыжанганок-чепсекти бөлүктөргө удур ажилдаары — Росгвардияның ажылыны колулангышкыны. Россияның Президентизиниң Чарлыгы-биле тургустунган федералды структура бүрүнү-биле дайынчы амыдыралче кирипкен.

Виктория Тас-оол
Росгвардияның ТР-ди килдизиниң парлалга албанының удуртукчузу

Бистиң аалчывыс

КӨРЕЙЛЕР АКЫ-ДУҢМАЛЫШКЫ ЧОННАР-ДЫР

“Шын” солунуң аалчызы кылдыр Тываның база бир сураглыг оолдарының бирээзи, драматург, очулдурукчу, журналист, актер, үр үеде партия органның, Культура сайыдының, Чазак Даргазының оралакчызынга ажилдап, Россияның Күрүне Думазының Федералдыг Хуралының 3-кү, 4-кү чыыштарының депутады болуп чораан Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарны чалаан бис. Ол Күрүне Думазының депутады турар үезинде Таджикистан, Казахстан, Азербайджан, Узбекистан, Туркменистан, Кыдаттың болгаш Моолдун парламенти-биле ажилдаар бөлүктөргө кижигүнүгү турган. Оон аңгыда Чылгычы Ондар Күрүне Думазының Соңгу Көрей Улус Демократтыг Республикасының (СКУДР) парламенти-биле кады ажилдаар депутаттар бөлүүнү координаторунга томуйлаткан.

Амгы үеде делегей байдалы нарын. Соңгу болгаш Мурнуу Көрейниң аразында байдал 1984 чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир дүшкүрлүг болуп турар. Соңгу, Мурнуу-даа Көрейге чаңгыс эвес катап чораан бистиң чаңгыс чер-чурттууустан каш солун айтырыгларны салыр бодаан бис.

– Эгезинде Көрей чартык ортулукта көрей чонунуң чөрүлдээзиниң дугайында чугаалап бээр силер бе. Ийи чурттуң чаңгыс көрей сөөктүгү улузу канчап көрүшпестей бергенил?

– Төгүдө көрей улус чаңгыс төрөл-бөлүк болуп чурттап чорааш, ийи лагерге чарлып, аңгы күрүнелер апарганын билер бис. 1945 чылга чедир Японияның колониязы болуп турган Көрей чартык ортулук Совет Армия японнардан хостаан соонда, Американың мурнуу чүгүңгө холгаарлаашкынның соонда Корея ийи чарлып, Соңгу Көрей Улус Демократтыг Республикасы Мурнуу Көрейден аңгыланган. 1955 чылда ийи Көрей күрүнелер аразында дайын өртү өөскүй берген. Мурнуу чүгүңгө америка шериг, а Соңгу Көрейге совет шериглерни чажыды-биле кыдат шериглерниң хевин кедиргеш кириген.

– Ол дайынга тывалар база киришкен дээр...

– Ийе, шын. Хөй санныг тывалар ол дайынга чажыды-биле киришкен. Мээң даайым Седеноол Кончукович Монгуш 1950 чылда Иркутск хоорайда зенит-артиллерия кезээнге шериг хүлээлгезин эрттирип тура, ук дайынга барып, Соңгу Көрейниң Кожедубтуң ужар-чүүл кезээниң аэродромун, Ахельян хоорайның электростанциязын база Кыдатче баар орукта хем кежер көвүрүгнү кадарып турганнар. 1953 чылда ол дириг чанып келген. Ону дайынга кирип чораан деп кым-даа билбээн, чүгле 1990 чылда ол чажыт ажиттыгын. Бодум Соңгу Көрейге чорааш, совет шериглерниң тураскаалдарын көргөн мен.

– Кысказы-биле ийи Көрейниң дугайын чугаалап көрүңерем?

– Көрей Улус Демократтыг Республика Россия-биле 39 километр хемчээлдиг кызыгаарлыг, Туманныг деп хемни дургаар 16 километр хемчээлдиг кызыгаар шугуму бар. Соңгу Көрейде

ниитизи-биле 28 миллион кижиге чурттап турар, оларның иштинде 20 муң кижиге кыдаттар. Оон өске нация ында чок. Чиирчеми чүгле рис. Кем-херек үлгүдир чорук ында шуут чок, шагдаалар безин көзүлбес. Шериглер дыка көвей. Электри камналгазы шыңгы, светофорлар барык чок. Ону кижилер солуп турар: онза чараш хептиг, аныяк уруглар кудумчу шимчээшкенин башкарып турарлар.

Ол чурттуң улузу эът аймаандан чемни кончук ховар кылыр. Мал-маган база, ылаңгыя чылгы мал шуут чок, кезек-кезектен дөрт-беш өшкү ында-хаа кестүр. Ийи дугуйлук улуг терге (Арбаны) инекте кожуп каан, чүк сөөртүп ажыглап турар. Көрей тараачыннар куш даң бажындан кара кезээге чедир рис, картофель ажаап, ногаа шөлдеринге тура хүнзээр. Ажаап алган дүжүдүн күрүңгө дужаар, артынчылыг болур болза, чүгле ону боттарынга арттырып алыр улус. Ажылчын кижиниң айда ажилдап алыр акшазы үш долларга дең.

Эмчилер, школалар халас. Шеригге хүлээлге эрттирериниң хуусаазы 13 чыл. Эң эки черде Көрейниң күш-ажылчы партиязының кижигүннери, даргалары – шериглер болуп турар. А машина-техниказын көөр болза, кыдаттарның, орустарның 1960-1970 чылдарда эдилеп турган техникалары болур чорду. Даштыкы чурттардан келген кижилер чуртче кирип тура, кызыгаар ажилдакчыларына телефоннарын албан арттырып каар, негелде ыңдыг. А херээжен көрей улус даштыкы аалчылар-биле

Интервью

эр-херээжен чорук кылыр болза, оларны дораан боолап шиидер.

– Чаңгыс сөөктүгү, дылдыг, культуралыг көрейлер Мурнуу, Соңгу деп турбайн, катчып ап болбас бе? Германия канчап катчып алган-дыр?

– Болур. Ынчалза-даа экономиказы бедик, бай-шыдалдыг чоннуг Мурнуу Көрей Республикасы яды-түрөгү 28 миллион чурттакчылыг соңгу көрей төрөлдери чемгерери берге. Оң экономиказы дораан суларап, куду деңгелге кээр. Оон аңгыда идеология аңгы-башка – ийи аңгы, ниитилелдериниң тургузуу, кижизидилгелери янзы чоннардыр. Соңгу Көрей мурнукузунга катчырындан коргар чүүлү – чуртун берип алгаш, кул болу бээр.

– Мындыг байдал турда, Көрей ортулукка дайын өөскүп болурунун айыылы бар бе?

– Мен бодаарымга, ыңдыг турбас. Чүге дизе дөргүл-төрөл чон-дур. Россия биле Көрей Улус Демократтыг Республиканың

аразында тускай керээ бар. Дайын болур болза, Россия Көрей Улус Демократтыг Республикага дузалажыр апаар. Ындыг керээ КУР – КУДР-нун аразында база бар. Ону американың база билер. 2005 чылда Күрүне Думазының даштыкы херектер талазы-биле комитетиниң даргазы К.И. Косачев-биле кады Соңгу Көрейге барып, ядролуг чепсек кылырының талазы-биле программаны шегледир кылдыр чугаа кылып, КУДР-нун удуртулгазы-биле ужурашкан бис. Соңгу көрей чон ынчан биске мынча дээн:

“Орустар-даа, американың-даа бо айтырыгга киришпезин. Ол бистиң херээвис-тир, шаптыктавас болза, бис дүрген катчып алыр бис...”

Амгы үеде көрейлерниң кайызында-даа бурунгаар депшилгелиг көрүш бар. Оң херечизи – Соңгу Көрейниң чону Мурнуу Көрейге болуп эртер олимпий оюннарына киржир, оон аңгыда дөргүл-төрөлдери-биле ужуражып болур органы база бергендир. Ол чөптүг тала-дыр. Кайыдаа чурттуң баштыңчылары эки талаже баарын бодап эгелээн. Ол эки базым.

– Мурнуу Көрей кандыгыл?

– Аңаа үш-дөрт катап барган мен. Барган санымда-ла, магадаар чүүлүм: бедик культура, сайзырал, чурттуң бай-шыдалды дораан эскертинип кээр чораан. Чону ажилгыр, кызымак. Хоойлу-дүрүмү эң-не бирги черде, ону билдиргеш сагып турарлар.

Эрес КОЛ
чугаалашкан.

Сайгарлыкчының ажил-херээ

КРАСНОЯРСКИГЕ САДЫП ЭГЕЛЭЭР

Хуу сайгарлыкчы Эдуард Кара-Сал.

Эрткен чылдың ноябрда Абаканга болган Сибирьниң хоорайларының аграрлыг ярмарка-делгелгеи сайгарлыкчыларга ажыктыг болган дээрзин аңаа чорааш, эскерген мен. Чамдык ажил-агыйлар улуг компаниялар-биле аразында дугуржулгаларны кылыр аргалыг болганнар.

А Тываның сайгарлыкчылары база боттарының бүдүргөн барааннарын үндүр садар дээш, чоокку регионнарныг удуртукчулары-биле дугуржуп апкан болган. Моон барган төлээлерниң бирээзи Чаа-Хөлден сайгарлыкчы Эдуард Кара-Сал аржаан суун Саян сыннарын ажилдыр улуг хоорайларже садып-саарар аргазын дилеп, Красноярскиден келген сайгарлыкчы-биле дугуржуп алганын чугаалады.

– Делгелгеде Ажыг-Суг аржааны-биле хаптап каан аржаан малгажын Красноярск хоорай чурттуг сайгарлыкчы Владимир Кухтар дендии сонургап, садып алган. Оон ол шуулган соонда менче долгааш, керээ езугаар ажилдаарын сүмеледи. Красноярскиге аржаанны апарып бергеш, дугуржуп алдым. Владимир Алексеевич бодунуң өскөн хоорайында «Модуль» КХН деп бүдүрүлгелиг, улуг-

улуг садыгларлыг, оон ыңай «Планета» дээр садыг төвүндө ресторанныг-даа болду. Амдызында чүгле савалап каан аржаанны алыры-биле керээни чарып ап турар бис. Тываның Ажыг-Суу-биле Красноярск хоорайны бүрүнү-биле хандырап мен, чүгле мээң-биле дугуржуп алылыңар деп чагыды. Ынчангаш бо арга-дуржулгазы байлак сайгарлыкчы-биле чугаалашканым ол. А Хакасияның аптека

ажылдакчылары база айтырган чүве, улаштыр оларның-биле база дугуржур мен. Алдын дег үнелиг аржаанны сонургап турар оон-даа өске сайгарлыкчылар бар.

Тывадан дашкаар делгелгеде киржирге, сайгарлыкчы кижиге дыка ажыктыг-дыр деп көрдүм. Ажыг-Суг аржааны довурак-биле холумактыг болгаш, шупту аарыгларга дузалаар. Соңгаар хоорайларда орус чоннун чам-

дызы база билер болду, ынчангаш садып ап турар. Бо аржаан малгаш холумактыг. Малгажын чедир шинчилеп бээр-биле эртем ажилдакчыларына база чедир бердим. Ол талазы-биле эртем езугаар бадыткаптарга, соңгаар хоорайларже чорудар арга тытып кээр. А бистиң регионда база бир ховар бараанны хоорай чурттакчылары дыка эки садып ап турарлар. Бо аржаан Кызылда ийи садыгга бар, чон дыка эки билер болгаш, дораан садып апаар – деп, ол тайылбырлады.

Ажыг-Суг, шынап-ла, дендии онза алдын аржаан-дыр ийин. Чаа-Хөл суурнуң хем кежир талазында болгаш ынаар чедип алыры база белен эвес. Кышкы үеде дош кыры-биле аъттыг аргыжар, оон ол дош адаандан узуп алыр. Мындыг ажилды эрес-кежээ, чүткүлдүг улус кылыр чүве. Ындыг маадырларга Чечен-оол, Эдуард адашкылар дорт-ла хамааржыр. Боларның мал-маган кадарып турар кыштаа ол аржаанның чоогунда. Малчынның ажылы чымыштыг-даа болза, огулга үргүлчү дузалажы кааптар. Харын-даа

Абаканче база кады чораан. Ол хире тура-соруктуг адашкылар болду.

Бо делгелгеде Тываның чинге-тараазын, божадан мороженоезин, арбадан чигирзиг чемнерин, куруттарны, Ажыг-Суг аржаанын, Туранда сыын ажил-агыйының бүдүргөн бараанын, чыжыргана үзүн, ангор өшкү дүгүндөн аргаан чылыг аржыылдарны хакастар болгаш аалчылар дыка сонургаан дээрзин база катап демдеглээн. Делгелгеде салган барааннарны көргөш, садыгчыларындан сонургап айтырып алгаш, тараа, курутту амзааш, садып ап турганнар.

Абаканда дыка хөй сайгарлыкчылар Тываның барааннарын мөөңү-биле садып алыры-биле дугуржупканы чорудуп турарлар. Моон барган барааннарны кандыг-даа химия холуксаа чок, экология талазы-биле арыг деп үнелеп турар чорду. Ажыг-Суг аржаанын кайы-даа үеде чонга чалап берип турар аныяк сайгарлыкчының ажил-херээ хөгжүп-сайзырап, Сибирьниң хоорайларында безин билдингир апарганы өөрүнчүг.

Ася ТҮЛҮШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Дондук Хертекович Тойбухаа — Бай-Тайганың, Көп-Сөөктүн даш чонар, чазаныр, чечен-мерген каастап сиилбири, чогадыкчы бодалдарлыгы, эң шылгараңгай шеверлеринин бирээзи.

Тывага биче скульптураның база чурумалдыг уран чүүлдүн утка-шынарлыг чогаалдарын тургузар, чогаадыр, хөгжүдөр, непередир чугула ажилга хөй талаалыг күш-ажылчы улуг үлүүн ол кириген. Ооң чазап сиилбири кылган онзагай ажилдары шевер Дондук Хертековичиниң ат-алдарын республикага, Россияга, делегейге алдаржыткан.

Даш чонар, чазаныр кайгамчыктыг уран шевериниң күш-ажылчы чедишкенин Р.Ф.тин Чазан беди-биле үнелеп көргөш, Россияның Улустун чурукчузу хундүлүг атты тывыскаан. Чонар-даш чонары, ону сиилбири кылыры Тываны алдаржыдып чоруур тыва национал уран чүүлдүн бир онзагай хевири болур. Дондук Хертековичиниң чонар-даштан чазап, сиилбири кылган ажилдарының (чогаалдарының) утказының ханызын, шынарлыгын, хөй чылдарда ажилдаан үрө-түнелдиг чогаадыкчы ажил-чорудулгазын беди-биле үнелээш база тыва улустун бурунгу даш чонар, ыяш чазар, дарганнаар уран чүүлүн хөй аныктарны өөредип кижизиткени дээш, Россия Федерациязының Чазан Дондук Хертекович Тойбухаага Россияның Улустун чурукчузу деп дээди күрүнө шаңналын тывыскаан. Москваның Кремльге дээди шаңналды Улустун чурукчузу хүлээп ал тура, Россияның болгаш Тываның Чазанга өөрүп четтиргенин илереткеш, чонунга ам-даа бараан болурун аазаан.

Тываның ат-алдарлыг, сураглыг шевер оглу, Россияның улустун чурукчузу Дондук Тойбухааның допчу намдары-биле таныжып көрээлиңер.

«Билип келиримге-ле, ачам чонар-даштан янзы-бүрү дириг амытаннар дүрзү-хевирлери чазар, каас-коя каасталгаларлыг тыва эзер, чүген, чулар, бижек кылыр кижиге болган. Ачамның даштан тоолзуг аян-шинчи-биле кылган ажилдарын чарашынар, оларны чонуп, сиилбири оларын колдуунда хуннун-не сонуургап көөр, канчаар чазарын айтырар турдум. Ынчалдыр чонар-даш чонарынга, чазанырынга хандыкшы берген мен» деп, Дондук Хертекович чугаалаар.

Хертек Тойбухаа оглу даш чонарын сонуургап, ынаар хандыкшып эгелээнин эскерип кааш, аажок амыраан. Чазанырының аргаларына, чараш чүүлү сонуургаарына, эскеричел чорук-ка оглун улам хандыкшыдарынче доктаамал сагышты салган...

Даш чонарына аныктарны өөредир, кижизидер, бодунуң салгакчыларын белеткээри-биле Хертек Коштайович 1959 чылда Бай-Тайганың Кызыл-Даг школазынга даш чонар бөлгүмнү органиастаан. Дондук аңаа кирип алгаш, ачазының хун бүрү удуртулганының, дузанының ачызында чонар-даш чонарынга хандыкшаан, хостуг үезинде ооң кылыр ажилы ол болган. Бөлгүмнүн киржикчилериниң чазан ажилдарын районун, областың школачыларының кылган ажилдарының делгелгелеринге кириштирип эгелээ.

1961 чылда Америкага уругларның кылган ажилдарының делегей делгелгезинге Кызыл-Даг школазының өөреникчилери

«ДАШ НОМНАРНЫҢ» АВТОРУ

Дондук Тойбухаа биле Кама Самба-Людуптун чонар-даштан кылган ажилдарын кириген. Улуг делгелгениң жюри кежигүннери Дондуктун «Арзылаң» деп чонар-даштан хуулгаазын тоолзуг кылдыр чогаадып сиилбири кылган ажилын мактааш, эң эки ажилдарның аразынче кириген. Мындыг бедик үнелел чаа эгелеп чоруур мастериң хей-адын көдүргөн, сорук кириген. Моон эгелээш, Дондук даш чонар хуулгаазын уран чүүлге бүгү чогаадыкчы ажил-чорудулгазын тураскааткан.

1967 чылдан бээр ССРЭ-ниң «Социалистиг Сибирь», «Совет Россия» болгаш өске-даа улуг делгелгелерге чонар-даштан сиилбири кылган ханы уткалыг эң шылгараан хөй ажилдарын ол кириштиргеш, мактадып келген. Оларга «Арзылаң», «Аът», «Теве», «Буга», «Өшкү», «Сарлык», «Улу» болгаш өске-даа ажилдары хамааржыр. Анык мастериң чогаадыкчы бодалдарының ханызын, мергелиниң бедиин барымдаалааш, 24 харлыг турда (1945 чылдың январь 1-де төрүттүнген), Дондук Тойбухааны ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн хуулээп алган. Бо дээрге ховар таварылга.

Чээрби хире даштыкы чурттарга, оларның аразында Японияга, Америкага, Канадага, ГДР-ге, Венгрияга, Финляндияга, Вьетнамга, Моолга эрткен делгелгелерге шевериниң чазан ажилдарын кириштирип келген. Олар колдуунда шуптузу ханы уткалы, шеверини, көрүштү-биле өске ажилдардан онзала-нып ылгалып турган. Ынчангаш Дондук Хертекович делегейде, Россияда, Тыва Республикада эң шевер даш чонар шеверлериниң бирээзи болуп шылгарап үнгөн. Бо дээрге тыва улустун бурунгу даш чонар уран чүүлүнүн чажыттарын биче чажындан чогаадыкчы бодалдары бышкыже чедир ачазы Тываның Улустун чурукчузу Хертек Коштайовичтен өөренип алган, ооң «академиязын» дооскан, ооң буянныг херээниң төлөптүг салгакчы болуп турар.

«Совет эрге-чагырганың чылдарында Россияга чурумалдыг уран чүүлдүн чогаалдарын суртаалдаар, оларны непередип тарадыр организация турган. Мээң дыка хөй ажилдарымны Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларының, даштыкы чурттарның музейлеринче ол тарадып чоруткан. Магадандан Калининградка чедир элээн каш хоорайларның музейлеринге баарымга, мээң ажилдарым бар болур чорду. Делегейниң дөртөн хире чурттарына мээң ажилдарымны тараткан. Оларның аразында Австралия, Африка, Мурнуу болгаш Соңгу Америка, Канада, Япония, Европаның он ажыг чурттары бар. Россияның чурумалдыг уран чүүлүн делегейге непередип, тарадып суртаалдааны дээш, РФ-тин И.Репин аттыг Күрүнө шаңналын мээң тывыскаан» деп, сураглыг мастер чугаалап ораар.

Дондук Хертекович анык чылдарында-ла тыва улустун төөгүзүн, ажил-ижин, амыдыралын, аас чогаалдарын, национал чаңылдарын, езулалдарын,

Дондук Хертекович Тойбухаа.

йөрээлдерин, кедер идик-хевин, дериг-херекселдерин, эдилелдерин хынамчалыг өөренип тургаш, тыва национал культурага, чурумалдыг уран чүүлге хамааржыр эвээш эвес билиглерни шингээди алган. Чогаадыкчы, чаартыкчы хуулгаазын бодалдарлыг шевер кижиге тывачоннуң ажил-ижиниң, амыдыралының, чаңылдарының, езулалдарының дугайында утказы ханы амыдыралчы чогаалдары чонар-даштан сиилбири тургузарына ол дузалаан. Аңаа «Серге мунган оол», «Аът дагалакчылары», «Тараа соктаары», «Аът мунган херээжен», «Доскаар чазакчызы», «Сарлык буга-зынга барбада тараа чүдүрүп турары», «Иви мунган ирей», «Арзылаңны мунулкан» болгаш өске-даа ажилдары хамааржыр. Чонар-даштан сиилбири чазан ажил (чогаал) бүрүзүнде тыва кижиниң овур-хевирин, идик-хевин, чаңылдарын, езулалдарын, мал-маганының дериг-херекселдерин, эдилелдерин, кылып турар ажилын даш чонар мастер тодаргай көргүскөн. Бир эвес чонар-даштан сиилбири кылган ажил бүрүзүн кончуг кичээнге-лиг көрүп ора, бижир болза, ол дээрге бир чечен чогаал-дыр, шыйыг бүрүзүн тайылбырлап тургаш, бижир болза, улуг ном болур.

Тываның улустун чогаалчызы, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Кенин-Лопсан кайгамчыктыг шевер Дондук Хертековичиниң чогаадыкчы ажил-чорудулгазына мындыг үнелелди берген: «Тываның улустун чурукчузу адазы Хертек Коштайовичиниң эгелеп каан буянныг ажил-херээн уламчылап, хөгжүдүп чоруур Дондук Тойбухааның делегейни кайгаткан чонар-даштан сиилбири чазан ажилдары (чогаалдары) тыва чоннуң үнелиг эртинези болур, чүге дээрге олар тыва улустун төөгүзү, амыдыралы, ажил-ижин, чаңылдары, езулалдары, аажы-чаңы-биле холбашкан кезээ мөңгөде артар «даш номнар-дыр» деп чугаалаан. Тываның улуг угаанныг эртемдени, чечен-мерген сөстүг чогаалчызы шын-на сөглээн.

Даш чонар уран чүүлдүн мастери сөөлгү чылдарда улуг хемчээлдиг ажилдар кылырынче шилчээ. Тээли суурнуң ортузунда паркче кирер эжик аксында ооң чогаадып кылган ажилдары, аңаа барган кижилерниң кичээнге-лиг хаара туда бээр. Тыва идик-хептиг, холунда ка-дак, аякта ак чемниң дээжизин туткан херээжен кижиниң овур-хевирин эжиктиң кырында чараш, аян-шинчилиг көстүп турар. Бо болза Хаан Бай-Тайганың ээзи херээжен кижиге-дир. Ол аалчыларны хундүктел-биле хүлээп ап, паркче киреринче чалап турарын илереткен. Ооң солагай болгаш оң талааларында беш чүзүн малды, беш чүзүн аңы улуг хемчээлдиг кылгаш, тургускан. Бо болза Бай-Тайганың чараш бойдус чурумалдыг, байлак девискээринде кандыг элбек мал-маган, аң-мең барын көргүзүп турар.

Найысылал Кызылдың Арат шөлүнүн ортузунда тыва национал утка-шынарлыг Тываның чурумалдыг чараш бойдузунга, элбек мал-маганынга, аң-меңинге тураскааткан фонтанны сонуургап көөр бис. Бо дээрге улуг хемчээлдиг скульптура чогаалы болур. Ооң төлөвилелин чогаадырынга болгаш ону тударына Дондук Хертекович ханы уткалыг чогаадыкчы бодалдарын, улуг күш-ажылчы үлүүн кириген. Саян артындан болгаш даштыкы чурттардан келген аалчылар бо фонтанны көргөш, чогаадыкчы, тывызыксыг езу-биле кылганын мактаар. Мындыг онзагай чараш хевирлиг, азырал болгаш черлик дириг амытаннар-биле каастап кылган фонтан кайы-даа хоорайда чо-гун бөлүк туристер чугаалажып турганын дыңнаан мен. Дондук Хертековичиниң күш-ажылын Чазак беди-биле үнелеп көргөш, Тыва Республиканың Күрүнө шаңналын тывыскаан. Мастер улуг хемчээлдиг ажилдарын Эрбекте, Самагалдайда, Ак-Довурак — Абаза автомобиль оруунда, Чаа-Хөлдүн Шанчы-Аксында, Сарыг-Септе болгаш өске-даа черлерде кылган.

Сураглыг шевер чурукчурунунга хандыкшылдыг. «Бай-

Тайга», «Мээң аалым», «Шы-шылгалда», «Сарыг-Хай-кырында» деп хемчээли улуктарында төрүттүнген чараш бойдузун, мал-маган-меңин, ажил-ишчи, талаалыг кижилерин көрүштүгүчү чурар.

Дондук Хертекович Тыва бичи скульптураның чурумалдыг уран чүүлдүн утка-шынарлыг чогаалдарын тургузар, хөгжүдөр, непередир чугула херекке эвээш эвес ажилчы салгышкынын кириген. Бо талазы-биле ооң чедик киннерин беди-биле үнелеп көргөш, Тываның комсомол шаңналын (1976 ч.), ССРЭ «Күш-ажылчы шылгараң» медалын (1986 ч.), РСФСР алдарлыг чурукчузу» хундүлүг атты (1988 ч.), Россия И.Репин аттыг Күрүнө шаңналын (1992 ч.), ТР-ниң «Шылгараң күш-ажыл дээш» медалын (1994 ч.), Тыва Республиканың Күш-ажылчы шаңналын ийи катап тывыскаан. Ооң адын «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижиге» деп Тываның Күрүнө номнап кири бижээ.

Тыва улустун даш чонар бурунгу уран чүүлүнүн чараштарын аныктарга, ажы-төлү дамчыдып бээр дээш Дондук Хертекович бүгү назары сагыш салып келген. Ачазы Кызыл-Даг школазынга оонизастан даш чонар бөлүгүн элээн каш чыл удуртуп келди хөй өөреникчилерни херекке хандыкшыткан.

Даш чонар күзелдиг улустун бодунуң сүмелерин берип, аян-шинчилиг дамчыдып берип келген. Ооң өөреникчилери аразындан Хунан Киров, Алексей Кагай-оол, Александр дуп, Владимир Салчак болгаш өске-даа сураглыг шевер Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери, Россияның алдарлыг чурукчулары хундүлүг аттың эдилелери болуп турар. Дондук Хертековичиниң оолдарын уругларының, уйнуктарының, азырал адазын, кырган-ача дөзөп салгааннар бар болган.

Шевериниң оглу Рафаил (ол бистиң аравыста чок) даш чонар кончуг шевер кижиге болган. Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү чорутуру Аяна чуратурунга, чазанынга хандыкшылдыг, ынчанга чурулга институтун дооска башкы болган. Ол Тыва өөредилге яамызынче деп ажилдай берген. «Даш номнар» авторунуң уйнуктары ажил турар, оларның аразы кырган-ачазын дөзөп салгакчы күүлдиглер, чазанырынга хандыкшылдыглар бар. Хөй санын уйнуктарының, чаңгыс чурттугларының оглу, кызын аразындан шевер салгакчы шылгарап үнүп келиринге Хертекович бүзүрээр. Ынчанга оларны өөредип кижизидерче сагыш салып чоруур. О биле чергелештир Дондук Хертекович Тойбухаа Бай-Тайга кожунун, Тываның Чурукчулар эвилелиниң хөй-ниити ажилдарында идепкейлиг киришсаан, чогаадыкчы ажил-чорудулгазын чедишкенин улуг чылап чоруур.

Таан-оол ХЕРТЕКОВИЧ Бай-Тайга кожунун алдарлыг ажилдакчы Василий БАЛЧЫЙ-ООЛД тирттырган чур

Эки кижиге дугайында

ЧУРТТАЛГАЗЫНЫҢ ЧЫРЫЫ

Хып дээн чалыы кыс Галина школы дооскаш, күш-ажылчы базамын 1970 чылда Чаа-Хөл суурнуң «Хүнчүгеш» уруглар садына эгелээн. Ажылына харысалгалыын, хөй-ниитичи иделкейин көргөш, коллективиниң аныяктары комсомол эге организациязының секретарына ону соңгуп алган. Каш чыл болганда Улуг-Хем район Советиниң депутатына соңгуткаш, чон төлээзи болган. 1985 чылда бот-өөредилге-биле Кызылдың башкы институтунун орус дыл болгаш литература факультетин чедишкенин дооскан. Ол-ла чылын чаа Чаа-Хөлгө баштай туттунган, 140 уруг турар «Чодураа» уруглар садының эргелекчизинге томуйлаткан. Чаа садиктин эт-севин, дериг-херекселин четчелээри, кижизидикчи башкыларны шишири, садик долгандыр чаагайжыдылга дээш эвээш эвес ажил-үүлени бүдүрүп, ооң ажылын бедик деңгелге организастаан.

Республикада улуг суурларның бирээзи Чаа-Хөлдүн херээженнер чөвүлелиниң даргазына Галина Сагаандайның 1985 чылда соңгуканы хөй-ниитичи улуг ажил-иштиң эгези болган. Эрги Чаа-Хөл, Үрбүн, Кара-Тал үш суурну каттыштыр көжүргөн, бажыңнарының чартык кезин чаагайжыды туткан, чаа чараш 900 өргөлүг суурга 26 агитбачыңнар, 8 албан черлери ажилдап турган. Пекарня, школа, эмнелге, садиктер, столовая, садыгларда ажилдап турар херээженнерге дыштаныр өрзөлдөрүн аңгылап, дерип бээрин чедип алган. Суурда өг-бүлө бүрүзү ногаа, картошкалыг болурунга дузалаар, агитбачыңнар аразына уран чүүл көрүлделерин доктаамал чорудар, Шагаа, Март 8, Февраль 23 дээш өске-даа байырлал хүннеринде ажыктыг дыштанылганы чон аразына организастаар дээш, хөй ажилдарны чорудуп турган. Эки көргүзүмдери-биле республикада херээженнер чөвүлелдериниң аразына 1-ги, 2-ги черлерге удаа-дараа үнгүлээн. Чаа-Хөл суурнуң Херээженнер чөвүлелиниң ажылының арга-дуржулгазы-биле өске район, суурларда чөвүлелдер солчуп, семинарлар каш-даа катап эрткилээн.

Сайзана дег чараш, чаңгыс аай чаа бажыңнарлыг улуг суур чүгө республиканың кожуннардан аалчыларны эвес, Моол Республиканың Завхан, Увса аймактарындан, Москвадан болгаш Канададан аалчыларны база хүлээп ап тургулаан.

1989 чылда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң улус депутаттарына кандидаттарны хөй-ниити организацияларындан бир-ле дугаар идип үндүргүлээн. Тыва Республиканың Херээженнер эвилелинден Галина Сагаандай депштикеш, Москвага бүрүткелди эрткеш, 15 республикалардан ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутатына 750 кандидаттар аразындан депутатка чон мурнундан соңгудар аас-кежиктиг болган. СССР-ниң Дээди Советиниң ие-чаш камгалалы болгаш демографтыг политика талазы-биле комиссияга доктаамал ажилдап, иелериниң болгаш уруг-дарыгын эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле эвээш эвес ажилдарга киришкен. Чижээлээрге, Москва облазында шериг албаны эрттирип турган тыва оолдарның шериг кезектеринге комиссия чедип, шериг албан-хүлээлгезин олар кандыг байдалда эрттирип турарын кичээлгеге алган. Ленинград, Иркутск областтарда, Красноярск крайда эдип-чазаар колонияларга хыналдаларны кылган дээш, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты Галина Сагаандайның кылган ажилдары хөй. Дээди Советке өг-бүлө, ие-чаш камгалалына хөй хоойлуларны ажилдап кылырынга, хүлээп алырынга дорт киришкен. Ооң түңнелинде бир хар чартык чедир уруг азыраарына төлөвирлиг шөлээ, 3 харга чедир уруг азыраар төлөвир чок шөлээ, божуур мурнунда болгаш божуу соонда шөлээни 70 хонук чедир уздыры дээш ие-чаш камгалалының талазы-биле чугула хоойлулар хүлээп алдыган.

Чонун дилеглери-биле канчаар ажилдап турганын Галина Садаковна Сагаандайдан бир катап айтырарымга: «Сессия хуралдарына, комитетке ажилдан аңгыда айда бир катап чонун хуу айтырылганына хүлээп алышкын чорудар. Ынчан дуржулгалыг юрист-консультант биле экспертти депутатка быгылап каар. Чижээ, Эстония чурттуг 22 харлыг ие үш харлыг уруун тудуп алган кирип келген. Тажикстанга 2 чыл чурттап турда, өөнүн эззиниң улузу чөпшээрешпээнинден чарылган. Төрзөн чуртунга кээрге, иези хүлээп албаан. Эстон Республиканың херээженнер эвилели-биле харылзашкаш, ниити чуртталга бажыңдан өрзөл бергеш, ажилга тургускан. Болгарияга чурттап тургаш, Москвага кирип биждилгезин чидирген аныяк иениң айтырынын дораан шийтпирлээн бис» деп, ол ынчан меңээ харылаан кижиге.

Чаа-Хөл кожун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы, Тыва Республиканың Президентизиниң Чаа-Хөл кожунга бүрүн эргелиг төлээзи, Чаа-Хөл кожунун күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелин удуртукчузу дээш өске-даа албан-дужаалдарга ажилдап, албан-хаакчы болгаш хөй-ниити ажилдары Галина Садаковна ниитизи-биле 37 чыл дургузунда үзүктөл чок ак сеткилдиг күүседип чораан.

Галина Садаковнаның уруг-дарыының адазы Николай Сагаандай «Найырал» совхозка зоотехниктеп чораан. Совхоз сандарап дүже бээрге, Чаа-Хөл суурнуң «Водоканал» бүдүрүлгезинге ажилдап турган. Ол озал-ондактан 52 харлында мөчүп каарга, амыдыралга туруштуг ие ийи оол, ийи кыс дөрт уругну өстүрүп кижизиткеш, дээди эртем билиг чедирип, амыдыралдың делгем оруунче угтап, чуртталгазының сөөлүгүнүнүгө чедир ажы-төлүн чагып-сургуп, уйнуктарын карактажып чораан.

Улуг уруу Урана Николаевна Седипей школага 15 чыл башкылаан, 2005 чылдың төнчүзүндө Чаа-Хөл кожунун чагыргачызының социал политика талазы-биле оралакчызына ажилдап эгелээн. Амгы үеде Тыва Республиканың Баштыңының Чаа-Хөл кожунда бүрүн эргелиг төлээзи албан-дужаалда. Өг-бүлелиг, 2 ажы-төлдүг. Уранадан бичези Александр Чаа-Хөл школына башкылап тургаш, 2005 чылда айып-халаптан чалыы назынындан чарылган, адазының арнын көрбөзүн чаш оглу өскүс арткан. Саяна уруу амгы үеде кожунунуң саң-хөө эргелелинде ажилдап турар. Өг-бүлелиг, 2 ажы-төлдүг. Хеймер оглу Сайдаш инженер-техник дээди эртемниг, ажил-иштиг, өг-бүлелиг, 1 оолдуг.

Галина Садаковна хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, олут орбайн, барык 10 чыл иштинде хөй-ниити ажылын кылып, кожунунуң хоочуннар болгаш пенсионерлер чөвүлелин даргалап, 2016 чылдың январьның ийиги чартында соок хүннериниң бирээзинде ажы-төлү, эш-өөрү, эл-чонундан чарлып чоруткуже чедир, ооң ажил-ижин башкарып турган.

Бөдүүн арат ада-ие Сандак Комбеевич биле Хурумаа Чаш-ооловна Монгуштарның орлан-эрес кызы, тыва чонун төлөптүг уруу Галина Садаковна Сагаандайның чырык чуртталгазының төөгүзү бо.

Ава чүрээ өртемчейни бедик чүктөп,
Ажыл-ишти согуу-биле хемчээп чоруур.
Ажы-төлү амыдырал салым-чолун
Авазының чүрээ-биле доңнап алып.

Дегут ДЕМЧИК.
Чаа-Хөл суур.

Чылдар болгаш кижилер

БАШКЫМГА
УЖУРАШКАНЫМ

Москва. 1968 чыл. Мен ол чайын бир-ле дугаар ырак Крым чартык ортулукта Саки деп курортка дыштанган мен. Чанарымда Москва тава-рып, чурттуң төвүн бир хүндедир бичи көрүмзе деп бодап алдым.

Симферопольдан Москва чедер поездиге олуруптум. Дартазында даң бажында Курск вокзалына келдим. Улаштыр чанар билет садып алып дээш Ярославль вокзалындан Абакан чедер билет садып алгаш, Москваның күрүнениң универсалдыг садын (ГУМ) сонуграп чеде бердим. Ынчан аңаа чаңгыс-даа тыва кижиге тава-рышпаан мен. Кара улустар бар, айтырарымга, шупту өске язы-сөөк улус болур чорду.

ГУМ – долгандыр аңгы-аңгы талаларже үнер эжиктерлиг дыка-ла улуг садыг. Мен баштай кирген эжиим тыппайн шаг болган мен. Садыгже 11.00 шакта киргеш, 17.00 шакта үнүп келген болдум. Абаканче аъттаныр поездим 21.00 шакта, чанар үем база чоокшулаан.

Кежээ дүшкен. Чөөн-Чүктүн чоруур поездизин чарлай берди. Мен вагонумче киргеш, олуруп алдым. Удатпаанда поезд шимчеп үндү. Шылагынып турупкан болгаш, дораан удуп каап-тыр мен. Оттуп кээримге, даң адып келген, 7 шак 30 минута. Чайгы хүн чайынандыр хүннеп келген. Үш хонгаш уругларымны көөр деп өөрүшкүлүг бодап-биле олур мен.

Вагонда улустар ыңар-бээр кылаштажып, поездиниң ресторанынче эртенги чем чири-биле чоруп турар хевирлиг. Купеге олурумда, хенертен бо-ла биезги Вера Серзеевна Чылбак бир эр кижиге кирип келдилер. Мен тура халааш, башкыга удур чеде бергеш, мендилежи, амырай-ла берген мен. Ай ажыр тыва кижиге көргөн эвес!

Вера Серзеевна 1948-1949 чылдарда 4-5 класска өөренип турумда, бисти интернатка үргүлчү ойнадып, хөгледип турган ынак башкыыс. Вера Чылбак башкыыс Болгария чораан болдулар.

Башкымның чугаазы бо: «Курорттан үдеп тура, шупту дашкалар көдүрдүвүс. Бистер тывалар тоор эвес, өөрөнгөн чаңыыс-биле дашкада арганы дөгере ишкеш, стол кырына салып кааш көөрүвүске, өске улус чүгө эриннерин дээрткеш, салып каан болду. Бистиң ыядырыыс-даа аажок. Ооң соонда нация бүрүзү боттарының ырыларын күүседир дээн. Мен «Бай-ла Хемчимни» ырлап бадырдым. Чыылган чон диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткаан.

Ынчаар башкымның солун чугааларын дыңнап, ийи хондур кады хөөрежи чорааш, Абаканга чедип келгенивисти, черниң ыраан-даа эскербээн бис.

Анзатмаа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Санал-онал

ЧҮС КАТАП
ДЫҢНААРЫНЫҢ...

Ийет, суурларга биче бүдүрүлгелерни көвүдөдирин планнап, хөңүп олур бис, ол кончуг-ла ханы уткалыг сорулгандыр. Суурларда электри-энергия четчир, өреге бүрүзү электрилиг дериг-херекселди ажылдап турар магалыг үеде келгенивис кежик-чолдуг болганыыс ол, сегип, байып чор бис.

Ынчалза-даа көдээде тайга-сында көжүп чоруур малчын-тараажыларыыс аалдарында электри чок болгаш бодунуң чыып-мөөңнеп алган чиг-эт продукциязын, ылаңгыя дүк, кешти бараанче шилчидиптер механизм, дериг-херексел чок болганындан олары «өлүг капитал» болуп чытылаар. Ишчи хөөкүй ол продукциязын кандыг-ла-бир арга-хорга-биле кылган болза кылдыр боданып чоруур.

Бо идеяны чогадып кылырда, бодувустун бойдус климатының сөңгөз энергия-күчүн ажылгаарын амыдыралыыс боду негеп, албадан келген. Ол чүл дээрге аалдарыыс чанында агып чыдар бичи дамырак кара суглар-дыр, оларны бис шаанда электри чокта 1937 чылдан эгелеп сүг-дээрбеси-биле чиг далган бүдүрүп ап турган арга-хоргавыс-тыр. Ону чоорту далдап хозуп каапкан, чүге дизе машина-механизм, электри энергиязы элбекшээн, ынчангаш ол халас «сүг энергиязын» хоскан чүвеви ол турган.

Бо үениң электрофикациязы-биле суурларда чонувус магалыг, чымчак энергия күчү-биле ажырбайн орза-даа, дуу ырак-узак ишчилеривис мүн-не бензин, солярка-биле движоктар ажылдап база хүн херелиниң ба-

тарезы-биле бораланып олурар.

Бир эвес ол «сүг энергиязын» ажылдап, ооң-биле чүнү кылып-бүдүрерин санап, анализтеп, чогадып көрүвүссе кандыгыл? Ол сугнуң агым-күш энергиязы кылымал ыяш дугуйну тырыкылаан ажилдап турар кылдыр тургускаш, аңаа кандыг-бир бүдүрүкчү станокту кожуптарга, чүнү кыла бээрин сонуграптаалыңар:

- дээрбени ажилдаткаш, чиг далганын бүдүрүп бээр, арбай, чинге-тарааны шоңнап тургаш, кадыкка херектин кылып бээр;
- дүк дыдар станок-биле дүктү дыткаш, кидис кылдыр салгаш, өйүп бээр;
- алгы-хөмнү эдирээлээр барабан-биле оларны чымчадыр эдирээлээр бээр;
- бетон хождар станок дойну хожткаш, тууйбуну бүдүрүп бээр;
- шатунуң насос-биле сугну сордургаш, бедик хавак кырында ойладып бээр;
- автомашинаның динамозун кожуптарга, чырык бээр.

Че, кайы хире хөй ажилды кылып ап болур-дур? Силер маңаа бензин, солярка садып турбас, электри энергиязы чарыдавас, чүгө сугнуң халас энергиязын ажылгааш, үлөңөр бүдүрер механика-дыр. Ол аайың-биле биче бүдүрүлгелер, суурда, хоорайда улустан чыда калбас, бодун шааң-биле хөгжүй бээр сен.

Мен бо идея сорулгамны 2006 чылдан бээр саналдап, сүмелеп, ол ыяш дугуй-шимчедикчинин макет-проектинин чазап кылгаш, делгелгелерге көргүзүп, шаңнадып-мактадып-даа турдум. Ынчалза-да чамдык «дүжүмет даргалар» буруу шаап, чөңгээлээр база турдулар.

2012 чылда «Сүбедей» спорт ордузунга делгелге болган черге макет-проектимни делгеп олурумда, ол «дүжүмет даргалар» менче чөңгээлээр: «бо сайзыраңгай электрилиг үеде эрги шагның бүдүүлүк, мелегей, сек конструк-

циязын делгеп, чонга дезорганизация кылып турар «контр» кижиге-дир сен» дээш үндүр ойладытылар. Бодум инвалид кижиге болгаш, чорта бер казып, дезип чоруй бардым.

2015 чылда «100 идея» деп мөөрей чарлапкан. Аңаа база-ла ол «сүг моторунуң» дугайын база чер алдының суун чер кырында үндүргөш, суггарылга системазына ажылгаарын сүмелээримге, бактаар хамаанчок харын шаңнап-мактадылар, четтирдим.

Шак бо базындырышкын, алаалашкынны чон, эш-өөрүм эскергеш, меңээ болушкан чүве ышкаш, шак ол «шимчедикчи дугуйну» херек кырында боттандырып, «Бел» аржаанында кылган алдар болду. Ооң ажыктын, херектин чонга көргүзүп кылган мастер эжим Көгел Мижитеевич Саая. Четтирдим, эжим, мөгөйдим. Ол-дур шынчы, чөптүг, ак сеткилдиг хоочуннарның сүзүглел, күзел-сорулгазы.

Силер салгалдар, мындыг бодамдарга таваржы берип болур силер, ынчангаш «100 катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргөни дээр» дээн өгбелеривистиң чагыы-биле «Бел» аржаанына четкеш, ол К.М. Сааяның «биче бүдүрүлгезин» сонуграп, ооң конструкция тургузуун чурукка тырттырып, ыраккы аалдарыңарга ол кедилиг, халас энергияны ажылгаарын шөпөк көрүңер даан. Биске аалдап келген даштыкы туристер эскергеш, «бо бичи санныг тывалар кончуг-ла шөвөгүн, тывынгыр чон-дур, бирээни-ле тыпкан, чогааткан турар, хөй талантылыг чон-дур...» дижип, чуртунга мактап чедер.

«Кижиге чүвези хирзиг, бот чүвези порзуг» деп өгбелеривис чагыын езугаар бодувустун чуртувустун, аалыыстың кежик-чолун чөптүг, шынчы бодап-биле хөдөлип шимчегеш, бакка душпас сен, чүгө ак орук, аас-кежик бодунда.

Бады ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ОЛ-ЛА ХЕВЭЭР АРТЫП КАЛГАН

Тыва эки турачы Дажымба Данил Чалзыраевич бо хүннерде чораан болза, 2018 чылдың январь 1-де 95 харлаар турган ийик. Төрзэн чуртунуң, чонунуң тайбың чуртталгазы дээш фашизмге удур демиселге киржи чорааннарның бирээзи. Ажы-төлү, төрелдери, чаңгыс чер-чурттуглары ооң дугайында хүндүткел-биле сактып чоруурлар.

Данил Чалзыраевич хей ажы-төлдүг тудугжу, бызаңчы, дарган Сундуй Самданович Чалзыраевич улуг оглу болуп төрүттүнген. Төрзэн чери ада-иезиниң кыштаа аржаан суглуг, те-чуңмалыг буурул баштыг Ак-Хайыраканның Талдыг деп чер.

Ачазы ус-шевер тудугжу, Моолдун улуг хүрээзин тутчуп чораан шеверлерниң бирээзи. Авазы уран-шевер, хеп-сын даарап турда, чоок кавыга алдаржаан кижилер турган. Олар ажы-төлүн дөгөрезин ажил-ишке кезээ, бергелерге торулбас, биче сеткилдиг кижилер кылдыр кижизидип, амыдыралдың делгем оруунче үдзэннер.

Элээди апарган чылдарында МЧАЭ ажилдарына, тудуг ыяжы белеткээринге, буга суун арыглап аштаарына дээш өске-даа аар-саар ажилдарга, улуг кижилер-биле бир дөмөй ажилдап турган. Хүрээлерни узуткап, үрегдеп турган үелерде, оларны катап тургузарына, эт-севин четчележи, судур-номналын чыгып, буддизмниң номналын непередир ажилга идепкейлиг киржи, ооң өөредин өскелерге-даа дамчыдып чораан.

Шериг албанындан шөлзөп келген үезинде Севил угбай-биле ужуражып,

таныжып, чугаалажып, аныяк чараш кыстың арын-шырайына, чугаа-домаанга таарзына бергеш, кезээ шагда бот-боттарына ынак болурун удур-дедир даңгырагланнар. Ынак эки дайындан келгиче манап алгаш, өг-бүлө тудуп чурттай бергенер. Севил угбай база даараныр, шевер кыс болган. Ол көвей чылдарда кожуунуң амыдырал-хандырылганына даараныкчылап, дыка хей аныяктарны ол мергелжилге өөреткен.

Данил Чалзыраевич дайын чылдарында баштай Ковров хоорайга 3 ай хуусаалыг шериг өөредилгезинге өөрөнгөш, танкыга удур боолаар билиглерни шиңгээдип алган. Ооң баштайгы тулчушкуну Деражно суурну хостаар чидиг демиселден эгелзэн. Немецтерниң 20 ажыг танкыларын, артиллерияны элзэн каш туруштарын узуткаан. Ол черниң агаар-бойдузу өл-шык, малгаш-баларлыг болганындан дайынчыларга берге байдалды тургузуп турган.

Деражно суурну хостаанының соонда, Ровно, Дубно хоорайларны хостаар улуг сорулга салдырган. Дайзыннар ылаңгыя Ровно хоорайны уя кылып алган, аңаа быжыглангып, эжелекчи халдаашкыннарга белеткенип турганнар. Чидиг демиселдин түңнелинде хоорайларны хостап алган. Тыва эки турачылар Украинаның хоорай суурларын хостаарына эрес-маадырлыгы-

биле киришкенер. Хосталган черлерни көөрге, бүдүн-бүрүн чүве-даа чок шупту чүве өрттөнгөн, үрелген, хоозураан, та чеже кижилер амы-тынындан чарылганын бодаптарга, коргунчуг кылдыр сагындырар.

1944 чылдың майның төнчүзүнде ССРЭ-ниң кол командьлал чери тыва эки турачыларны чандырган. Чамдык дайынчы эш-өөрү Украин черге маадырлыгы-биле тулчуп чорааш, кезээ-мөңгөде бажын салганнар. Дайынчылар ээп келгеш, Араттың Революстуг Шеринге шериг херзэн уламчылаан. Ол-ла үеде Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң эвилелинге каттыжып кирген. Дайынчылар шериг херзэн Иркутск, Чита облазына уламчылааш, 1946 чылда чанып келгенер. Орук ара дириг чанып кел чыда, дайынче айттынып турда авазының йөрээли карактарына көстүп кээп, төрзэн черинге, төрзэннеринге ынакшылы күштүг болганын угап билип чораан.

Данил Чалзыраевич тайбың үеде дайын шөлүнде дег, ажил-агыйның мурнуу одуруунда чоруп турган. Кожуунуң хереглекчилер ниитилелинге хей чылдарда чолаачы-садыгчылап, чонну чугула барааннар-биле хандырып, талыгырда кыштагларга безин торулбайн чедип чораан.

Хей чугаазы-даа чок, ажил-ишке да-дыккан, хүлүмзүрзэн шырайлыг, ак сеткил-

диг ада кижиниң окур-хевирин ажы дөзөп алган, доозазы эртем-билигин алган. Ажил-агыйның янзы-бүрү адында мөзү-шынарлыг ажилдап чыгарып, оларның аразында корум-ажылдакчылары, хуу сайгарлыкчы, журналист, чолаачы дээш кымнар дээр.

Өскөн, төрзэн чери Мөрен су кол кудумчузун Данил Чалзыраевич ады-биле адаан. Ажы-төлү, уйнуң төрелдери, чону эки турачыга мөчоргаарланып, хүндүткелдин эзу-д кылдыр Мөрен хемниң эринде, чагыргазының чанында тураска салганнар. Ол тураскаал өзүп орагалдарга, оларның патриотчу кижизгезинге, төрзэн черинге ынак болуп салдарлыг.

Кадыг-берге, чаа-дайын чылдары Кандыг айылып, озал-ондак турбады Төрзэн чуртун, төрзэн чонун

камгала Төөгүгө мөңгө шагда киргенер б

Украинаның хоорайларын, суурлар, Удаа-дараа эрес-дидим хостапкаш Төрзэн чурту Тывазында тишлеп Төлөттиглер аразына ээп келген

Чонунга көвей чылда бараан болуп Чолаачы-садыгчылап, шаг-ла бол, Орлан-эрес аажы-чаңы, хүлүмзүрү Ол-ла хевээр чүрөктерде артып ка

Антонина ШОЙ Тыва Республиканың өөредизиниң алдарлыг башк

Интернат дугайында

АМЫДЫРАЛДЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Амыдырал чаңгыс черге турбас. Бурунгаар хөгжүлдөжө хөлчөк шапкын чоруп олурар бис. Бистиң үевистиң кижилериниң чурттап эрткен амыдыралы ам төөгү болуп арткан. Интернат дугайында бодалымны бөгүн номчукчу-биле үлөжикседим.

Интернат деп сөстүң очулгазы дазылга. Ынчалза-даа бо сөс чон аразында шоолугла неперевзэн болганындан интернат деп сөстү ажыглап бижиин. Интернаттар 40-50 чылдарда-ла тыттып келген дизе, чазыг чок. Хөгжүлдениң девинге алыскан араттар ажы-төлүн дазылгаларга эккеп, күш-хүнезинин боттары белеткел берип турган.

Бистиң Ак-Тал суурга 4 чыл школазы турган. 1966-1967 өөредилге чылында 5 класска өөренир дээш, Арыг-Бажы школазынче чорупкан бис. Ол үеде интернатка турарын күрүнө хандырылганына алыры дээр турган. Аңаа чүгө малчыннар ажы-төлүн болгаш өскүс уругларны тургузар. Күрүнө хандырылганына турар уругларның даңзызын кожуунуң күөсөкчи комитети бадылаар. Ол даңзы эзугаар уругларны интернатка чурттадыр.

А бис, мен база 2 акым, интернатка турар эргевис чок. Чүге дизе ача-ава бухгалтер. Ол үеде албан-хаактыг деп санадып турган. Бир эвес интернатка тургузар болза, акша төлээш тургузар. Хей ажы-төлдүг салбыр бухгалтери кижиниң интернат өртээ төлээр акшазы кайда боор.

Улуг акым акывыс Самбала Шивит-Сүрүн Долаанович сугга, бичи акым Быттыг угбай деп төрөлүскө, а мен Мактын даай-авам сугга турган мен. Ада-иевис бисти үш аңгы төрелдериниң өглеринге тургузуп, школага кирип каан.

Мен чаа-ла 5 класс кижиз эш-өөрүм-биле ойнаксаар, колдуунда эштерим аразына турар мен. Эштерим-биле чаңгыс орунга удуп, столоваядан кады чөмнөп-даа турар мен. Төрелдерим мени кааа аштадыр-суксадыр ийик. Сырбык чажым өрүп, идик-хевимни арыглап чүп берип чораан угбаларым Өдүрек, Лида сугларны ам-даа сактып чоруур мен.

Бичи кижиз черле эштеринче тыртылар. Бир хүн интернатка халып чеде бээримге, складче эштерим оочурлап алган идик-хеп ал турар. Дыка чараш, шупту чаа идиктер, тоннар, школачы форма дээш, чүү-даа бар. Оочурлап кириптим. Оочурлап-оочурлап чеде бээримге, склад эргелекчизи угбай

мээң адымны даңзыдан дилеп кирипти. Дилээш-даа тыппаан. Дыка үр дилеп-дилеп, ам-на ужурун билип каапкаш: «Интернатта ады чок кижиз чүгө бээр кээп турар сен, чүгө чөмнөп турар сен?» деп кончуттунуп эгелди. Чогумна-ла шынын чугаалап турар. А мээң бичи кижиниң угаанымга ол четпейн турар. Чараш хеп кедер мен деп амыраан сеткилим-даа хөмүрөп өшкөн. Аажок ыглап турарымны сактыр мен.

Ол таварылга соонда башкыларым мени Кызылдың 2 дугаар школыныче чорудупкан. Көдээ школалардан бичи уругларны даштыкы дыл башкылары белеткээр сорулга-биле чыып эккелгеш, күрүнө хандырылганына, интернатка тургузуп каан.

Школаның 3 дугаар кадынга интернат турган. Интернаттың эргелекчизи Зоя Михайловна Стасевская. Кижизидикчи башкыларывыс Агриппина Константиновна Конгар, Таисия Филипповна Лама. Хей чылдар эртсе-даа, бо башкыларывыстың чылыг-чымчак хамаарылгазы, бисти бүгү талазы-биле сайзыраңгай болзун дээш үндүргөн күжү, амыдыралга херек чүүлдерин өөредип чорааны, «девоныки, красавицы, просыпайтесь» (кыстар, чарашайлар, оттунар) дээр өйлеп-өйлеп сагышка кирип кээр. Чогаалчылар-биле ужуражылгалар, кинотеатрлаары, концерт, ши көөрү дээр ышкаш янзы-бүрү хемчеглер көдээден келген бичи уругларның сайзыралына дыка улуг рольду ойнаан деп бодаар мен.

Ынчангаш амгы үеде чер-черлерде интернаттарның дүжүп турарына хараадап турар мен. Кол чылдагааны — акша-хөреңги чедишпези деп турар. Акша-хөреңгиниң бетинде бичи кижилерниң салым-хуузу, келир үези эвес бе?

Күрүнө аныяктарны мал ажылынче хаара тудары-биле улуг ажылды кылып турар-дыр. А мал малдаан аныяктарның ажы-төлү кааа туруп алгаш өөренир?

Ак-Тал суурдан 18 километр черде Хөлчүк деп тайга эдээнде бичи суур бар. Шаандан тура ол суурнуң уруг-дары интернатка туруп алгаш өөренип келген. Суур боду улуг эвес-даа болза, аныяктар хей. Чаа, улуг бажыңнарны туткулап алган. Чеже-даа ажил-агый чок болза, тайга-таңдызының авырлыгы-биле азыранып, мал-маганын өстүрүп, төрзэн черин кабайн амыдырап чоруурлар. Интернат хадына бээрге, ылаңгыя ол суурнуң аныяктарына ажы-төлүн өөредип алыры дыка берге деп чүвени көрүп тур бис.

Ынчангаш быжыг билигиг, амыдыралга, ажил-ишке сонуургалдыг, чон аразына чурттап, амыдырап билир, делегейге делгем көрүштүг келир үениң кижизин хевирлээринге интернаттарның ролу кончуг улуг. Бо айтырыгы чаа чадаже көдүрүп, кандыг-ла-бир аргаларын дилээр чугула.

Анна ЧЫМЫЖЫК.

Сеткилдин сөңү

БАШКЫЛАРЫМ — ЧОРГААРАЛЫМ

Эртем номга өөреткен
Эргим кижиз башкы болгай.
Чырыткылыг, угаанныг-даа,
Чымчак үнүг мээң башкым.

Мен Таңды кожуунуң Кызыл-Арыгның ортума школазының 10-гу классчызы мен. Адымны Серен-Доржу Байкара дээр. Школаның директору — Аржаана Александровна Чамбал.

2017-2018 өөредилге чылында бодумнуң мурнума чаа-чаа сорулгаларны салып алдым. Ол дээрже кожуун, республика чергелиг мөөрейлерге база хей-ниити ажилдарына киржири. Шынап-ла, бистиң школавыс өөредилге чылын чаа эгелзешкинер, дыка солун мөөрейлер, олимпиадалар, темалыг кезээлер-биле эгелзэн. Школавыс чырык, чылыг, чараш, хүн бүрүде чаарттынып турар.

«Россияның эң тергин школазы» деп бедик атка школавыс эрткен күзүн төлөттиг болганы башкыларывыстың чымыштыг ажил-ижиниң түңнели-дир. Өөреникчилерниң мурнундан бо улуг чедишкин дээш оларга өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Школавыста аныяк башкыларның саны немежи, ажилдап кээп турары өөрүнчүг. Олар өөреникчилер-биле мөөрейлерге бир деңге ойнап-хөглөп,

Суму чагыргазының кичээнге

КУДУМЧУЛАР КАРАҢГЫ, КАНЧААР БИС?

Мооң мурнунда 1980-1990 чылдарда көдээ суурларның кудумчулары дүнеки кааң-аяс үелерде, дээрде хей-хей чараш сылдыстарның чайынналган херели дег, чырып турду. Ам ол эрткен чылдар-биле бо үени канчап деңгээр боор, амгы үе дээрге сайзыраңгай үе ышкажыл.

Электри энергиязының чарыгдалын, ооң ай санында өрте-үнезин, ону кажан, каш шак үезинде кысып өжүрерин, чаңгыс дүне чөжени чарыг-даанын суму чагыргалары харылаар

солун маргылдааларны эрттирар.

Клазым башкызы Долаана Доевна Куулар тыва дыл болгаш гаал башкызы. Ол топтуг-томаа эвилең-ээлдек, бистерни аңгы-темаларга чогаадылгаларны бижөөредип турар. Кичээлдерин бир түкылдыр эрттирер. Башкывыстың төлү хей-даа болза, бистерниң орайга дээр ажилдаар.

Школавыстың башкылары аныдан улуунга чедир неделяның санында өөреникчилер-биле спортка аңгы-аңгы спортчу маргылдаал ойнаары чаңчыл болган. Ынчанга среда хүнү аажок манаар бис. Эрт шугумга башкыларывыс-биле кадыбан сула шимчээшкыннер кылыры чаагай чаңчылдарывыстың бирз Тес-Хем кожуунуң, Балгазын өөреникчилери-биле эш-хуу ужурагаларны даады-ла эрттирер.

Бистиң башкыларывыс шаңмакталдыг, үре-түңнелдиг ажил турары чоргааранчыг. Ынчангаш база оларга деңнежи, кызыман школан дооскаш, дээди өөредилгелеринге өөренир бис.

Үнүп келген 2018 чыл база келдар Шагаа-биле ынак башкыларывыс узун назынны, кадыкшылды, ажижинге чедишкыннерни, өг-бүлөз аас-кежикти күзээр-дир бис.

Серен-Доржу БАЙКА
Кызыл-Арыг с

болгу дег. Кудумчулар шуут дүм караңгы. Кандыг хемчег алырыл, ч канчаарыл деп айтыргаларга хамрыштыр сумуларның чагырга даргалары боттуг хемчег алыр үе черле кел эвеспе?

Бистиң Чыраа-Бажы суур у суурларның бирээзи, дүнеки үеде д тываа үнүп келгеш, ыңай-бээр көө кудумчууда чырыыр электри чыр чок, анаа бир дүмбей хөө караңгы болган чүве-ле. Суму чагыргазы даргалары бо дугайында эскербе бодавайн-даа турар чадаваас. Оода ийи чагы ажилдыр, үш дугаар ча санынга-ла чырыктан кылып көр Көдээ суурларның хөгжүлденин, гайында тускай сорулгалыг програм база бар ышкажыгай. Кудумчулар электри чыры кажан болур ирги?

Оолак КАРА-СА
Чыраа-Бажы суму

Эртем ажилдакчызының
бодалдары, саналдары

ЧЕЧЕКТЕЛ-ЛЕ, ТӨРЭЭН ТЫВАМ

Ростислав Докур-оолович Кенденбиль тыва профессионал хөгжүм уран чүүлүнүн үндөзилекчилеринин бирээзи. Ол хей чылдарның ишинде ажилдап, тыва уран чүүлдүн сайзыраарына кайгамчык үлүг-хуузу киирген композиторларның бирээзи. Ооң чогаадыкчы ажилдары тыва уран чүүлдүн алдын шыгжамырынче кирген. Ол Европаның классиктиг хевирлиг хөгжүмүн эң баштай шиңгээткен болгаш тыва национал улусчу аялгалар-биле таарыштыр бижээн композиторларның бирээзи болур. Р. Кенденбильдин 80 харлаан юбилейинге уткуштур ТР-нің культуразының алдарлыг ажилдакчызы З.К. Казанцева «Рожденный петь» (Ыраажы болур салым-чаян) деп номну чырыкче үндүрген (2002 ч.). Ооң соонда ооң чогаалдарын хей-биле сайгарып, «Тыва хөгжүмнү уран чүүлүн төөгүзү» (2010 ч.) деп номну уран чүүл эртемнеринин доктору Е.К. Карелина бижээн. Оларның ачызында Тываның улуг хөгжүм чогаадыкчызының дугайын билип алыр аргалыг болу берген бис.

Р. Кенденбильдин допчу-намдарын өөренип көөргө, ооң эрткен чогаадыкчы оруу ындыг-ла амыр звес. Кызылдың хөгжүм-театр училищезин дооскаш, хей чылдар ишинде театрда ажилдап келген. Хөгжүм чогаалын чүгле үжөн хар чедип тургаш шенеп бижип эгелзэн. Бирги ырларын чон ырлап турар апаарга, ол улаштыр өөренип күзелин боттандырып, С.М. Бюрбе-биле кады Ленинградтың хөгжүм училищезинче өөренип чорупкан. Ол дидим болгаш шийтпирлиг базым болган. Чүгле ыры жанрына аялга бижээн звес, хемерлиг оркестрге, аңгы-аңгы классиктиг хөгжүм херекселдеринге чогаалдарны, бирги тыва операдан үзүндүлерни бижип өөренип алгаш, чанып келген. Композиторунуң ооң соонда бижээн чүс-чүс ырлары Тывага сурагжаан болгаш оларның автору тыва хөгжүмнүн төөгүзүңгө алдарлыг хөгжүмчү болуп кирген. Ынчалза-даа Ростислав Кенденбиль чаңгыс черге турбаан, ол улаштыр симфониктиг улуг хемчээлдиг чогаалдарны бижип шенеп эгелзэн. Бо күзелин боттандыра дээш, Кенденбиль Ленинградтың консерваториясына А.С. Леманның композиция класына үш чылдың дургузунда стажировканы эрткен. Тыва культурага кайгамчык хөгжүмнү чогаалдарны бижээн композиторунуң чогаадыкчы ижи амыр-тайбын турбаан. Ооң бижээн чогаалдарын критиктер шүгүмчүлөп бижип-даа тургулаан. Ындыг байдалга таваржып турза-даа, Ростислав Кенденбиль ажилын соксатпаан. Ооң сөөлгү чылдарда бижээн симфониктиг чогаалдарын хөгжүмгө сонургалдыг дыңнакчылар ам-даа билбес, чүге дээрге ол чогаалдары бо хүнге чедир чаңгыс-даа күүсеттинмээн.

Моон алгаш көөргө, композитор кончуг быжыг уруштуг, ажилына сеткилинден бердинген, чонунга ажыктыг болур дээш чогаадыкчы ажилын үргүлчү соксадышыкын чокка уламчылап чорааны өстүп турар. Композиторунуң допчу-намдары өй-хөй кижилерге үлегерлиг чижек болуп артар. 2017 чыл адакталып турда, Улусчу чогаалга төвүңгө Тываның Композиторлар эвиленин тургузукчуларының бирээзи Ростислав Кенденбильдин 95 харлаан юбилейинге уткуштур айырлыг кечээ болуп эрткен. Ук концерти Р. Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының башкылары рганизастап эрттирген.

Бо байырлалга хоорайның барык шупту уран үлү, культура организациялары изиг күзелдииниле киришкен. Уран чүүл школазының башкылары база өөреникчилери, А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизинин башкылары болгаш студентилери, «Саян» ансамбли, симфониктиг оркестр, ТР-нің Чазааның үрер-хөгжүм оркестри, «Аян» ансамблинун улуг артистери Демир-оол ежиктиг, Надежда Шойгу, Национал театрның илдингир артистери Анзат Куулар, Станислав Риль, Луиза Мортал-оол дээш оон-даа өскелер. О коллективтеринин турум репертуарынче Ростислав Кенденбильдин чогаалдары кирип турар. Ынчангаш композиторга улуг хүндүткел-биле ооң аш уругларга болгаш улуска ырыларын, «Чечек-биле Белекмаа» деп операдан үзүндүлерин тываның алдарлыг артизи Э. Докулак, оркестрге Катерина-марш» деп чогаалын, «Адым» (сөзү Куулар) деп хөйүнү ырынга болгаш вокалга композициязын хей санныг артистер күүсеткеннер.

Сценаже чаш-даа, элээди-даа назынның, алдарлыг-даа артистеривис үнүп, композиторунуң

катаптаттынмас чараш ырыларын күүседип, чонунуң хей-адын улам-на бедидип келгеннер. Р. Кенденбильдин чогаадыкчы ажилдары кажанда-даа эргилевес, чонунуң ынак ырлары, чогаалдары болуп артар деп чүүл концерт үезинде билдинип турган. Ол чогаалдарны күүседип турар улуг-даа, аныяк-даа артистер улуг хандыкшыл, ынакшыл-биле дыңнакчыларның эът-ханынче сиңнигип турар кылдыр ырлажып, ойнап турганнар.

Бодал кээрге, чогаадыкчы кижиниң мөзү-шынары ооң ажилдарындан илереттинип, шынап-ла, чонунуң композитору деп билдинип келир-дир. Чартык чүс чыл ишинде Р. Кенденбильдин ырыларын тыва чон улустуң ырылары-биле дөмей кылдыр күүседип келген болгай. Улуг композиторларның чогаалдары, ырылары улустуң ырыларына дыка чоокшулашк аянын, ынчангаш улус оларны сагыш-сеткилинге чоок кылдыр хүлээп алыр. Бо хүннерде оларны катап-катап-даа дыңнаарга, кижиге мага ханып, сагыш-сеткили аарып, чаагай күзелдерге алзыр, чаа бижээн чогаалдар дег дыңналып турар-дыр.

Улусчу чогаадылга бажыңының улуг залы көрүкчүлөр болгаш сцена кырында артистеринин хөйүңгө мырыңай дыкпыш болган. Беш-ле чыл болгаш Р. Кенденбильдин 100 харлаан оюн улуг Национал театрга эрттирер болза, таарымчалыг-дыр деп бодал олурдум.

Р.Д. Кенденбильдин 95 хар оюнда сагышты аартып чоруур айтырыгларны база биживес арга чок-тур. Бо чаа чүс чыл, 21 век эгелзэнден бээр Р. Кенденбильдин чыынды чогаалдарының ноталары чырыкче үнмээн. Ооң ырыларының база операдан үзүндүлеринин нота бижилгелиг ному эргижиреп, арыннары тоглап дүжүп турар байдалда келген, тывылбастаан. Бо-ла чылдагаан-биле композиторунуң улуг хемчээлдиг чогаалдары, хей ырылары хол-биле бижимелдерде хевээр, күүсеттинмейн турар. А оларның аразында кан-дыг чогаал чок дээр! Чонунуң ынак композиторунуң салгалдарга арттырган чогаадыкчы ажилдары мындыг байдалга турары чөптүг бе? Симфониктиг чогаалдарын шүгүмчүлөп турда, композитор: «Ажырбас, мээң үем чедип келир» деп чораан сөстери чуртталгага боттаныр бе? Бо хүнде чонунуң чоргааралы, ынак композитору болуп чоруур кижилеринин ову-хевири, ажыл-херээ уттундуруп, херекке, кичээлге алдымастап бар чыдары чөптүг бе? Бо айтырыгларны сонгаарлатпайн чоок-ку чылдарда шийтпирлээр күзенчиг-дир.

Билдингир ырларын улуг артистер-даа, аныяк-даа ыраажылар күүседип турганнар. «Койгунакты», «Шивижигешти» (Тензина Донгак, Алексина Кунгаалай) уран чүүл школазының өөреникчилеринин, «Кады чор сен, авай» деп ырызын Надежда Шойгунуң, «Сөзүм утпа» Шынар Монгуштуң, «Авам үнү» Сайлык Оммуунуң, «Дидим салгын» деп ырызын Демир-оол Кежиктигиниң күүседилгезинде болгаш оон-даа өске ырыларын дыңнакчылар улуг көдүрлүүшкүн-биле хүлээп алган. Ырылар ол-ла хевээр азы улам чараш апарган ышкаш дыңналган. «Караңгыда үнмээн шолбан», «Ынакшылым», «Чылгычының баштак ыры» деп ырыларны Кызылдың уран чүүл колледжизинин студентилери уттундурбас чараш, уян кылдыр күүсеткен. Оон аңгыда аныяк ыраажы Саян Демирел «Чечектел-ле, төрзэн Тывам» деп ырыны күүседип турда, залда чон ооң-биле кады ырлажып, өөрүшкүзүн үлөжип, шынап-ла, чер-чуртунга ынакшылын ыры-биле илередип турган.

Р. Кенденбильдин ырылары үргүлчү чогаадыкчы ажилдакчыларны хей-аът кирип, чүглөп, сагыш-сеткилин дүвүредип келген. Композитор Наталья Лопсан «Дагларым» деп (А. Даржайын сөзүңгө) ырызынга эде тургускан хевирин аныз-бүрү хөгжүм херекселдеринге ойнап болур кылдыр бижээн. Үрер-хөгжүм оркестринге ол-ла ырыны В. Казимир дыка эки кылдыр кылган. Ук концертке үрер-хөгжүм оркестри ол ырыны бир онза, хоюг болгаш чымчак кылдыр күүсеткен. Р. Кенденбильдин ырыларга үдөлгезин чаа аян-биле композитор Урана Хомушу немей бижээн соонда, ырыларның кол аялгасы улам чараш кылдыр дыңналган. Оон аңгыда база аныяк композитор Чойгана Комбу-Самдан Р. Кенденбильге тураскааткан «Сактыышкын» деп тускай чогаалды бижээн. Ону пианист Анай-Хаак Балбан-оол бедик деңгелге ойнап күүсеткен. Ол чогаалды дыңнаарга, шынап-ла, композиторунуң чурттап чораан үезинче эглип барып турар ышкаш. Автор хөгжүм дузазы-биле чаа үениң ритмнерин джаз, блюз жанрлар таварыштыр көргүзүп, эрги үени Кенденбильдин ырларындан, чогаалдарындан үзүндүлерни чогумчалыг кирип тургаш, чараш кылдыр кылган.

Концертти кол рганизастап эрттирген уран чүүл школазының башкылары артистерге улуу-биле четтиргенин чугаалап, моон-даа сонгаар кады ажилдаар изиг күзелдиин илереткеннер.

Аясмаа БАРАНМАА,

ТГТШИ-нің эртем ажилдакчызы.

Культура
амыдыралындан

УРАН ЧҮҮЛГЕ БЕРДИНГЕН

Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурунда Н. Өлзей-оол аттыг культура өргээзинде ажилдап чоруур уран-талантылыг, каяа-даа чорааш, чонну каттыртып, өөртүп чоруур культураның хоочуну Варвара Каран-ооловна Тарын-Базырны каш сөс-биле силерге таныштырар-дыр мен.

Ачазы Каран-оол Хөөкүй-оолович Хомушу бүгү назынында тудуг ажилына ажилдап чораан. Авазы Өшкү-Саар Санчатовна Хомушу база тудугжу, шукатур-малар. Кайызы-даа ус-шевер, хөй ажы-төлдүг, ажил-ишчи бөдүүн, хүндүлээчел өг-бүлө. Бичии Варя ада-иезин салгаан, оларның ынак уруу болуп өзүп келген. 1975 чылда Тээлинин №1 ортумак школазынче өөренип киргеш, ону 1986 чылда дооскан. Улаштыр Красноярск крайның Минусинск хоорайның уран чүүл училищезинге өөрөнгөн. 1989 чылда режиссер мергежилдиг дипломну холга алгаш, Тээлинин культура бажыңына методист болуп бирги күш-ажылчы базымын эгелзэн. 1996 чылда ону улусчу театрның режиссеру кылдыр хүлээп алган, а 2005 чылда Н. Өлзей-оол аттыг культура бажыңының директору кылдыр томуйлаан.

Варвара Тарын-Базыр көдээ Культура бажыңының даштын дескилеп, дой-биле малгаштап тургаш, чылыглан, ооң ишти-даштын чылыглаашкын ажилын болгаш өске-даа чаартылгаларны кылдырткан. Ол үеде культура ажилдакчылары көдээде малчыннарга чайлаптарга, кыштагларга машиналыг четкеш, солун концерттерин көргүзүп, ыры-шоорун бараалгадып турганнар. Культура ажилдакчылары каяа-даа чоруур, кыштың соогу, чайның изии дивейн, узун орукка чоруп чорааш, улуг-биче чонну өөртүп-хөглөдип, аныз-бүрү байырлалдарны эрттирер. Оларның ажил-ижин хүндүлөп чоруулуңар!

Амгы үеде Культура бажыңында Варвара Каран-ооловна-биле кады ажилдап чоруур хоочун эжи Антонина Хертек. Олар хей чылдар ишинде чүнү көрбээн дээрл. Варя баштак, хөглүг, каттырынчыг рольдарның маадыры. Ажилдап чораан үезинде аңгы-аңгы рольдарның шуптузун ойнап күүсеткен. Кады чурттаан ынак

эжи Бай-Талдың база бир ховар оглу Чечек-оол Мөңгүн-оолович Тарын-Базыр. Олар ийи оол, бир кыстыг. Чечек-оол Тарын-Базыр — тудугжу, чолаачы, тракторист, алдын-холдуг ада. Чечек-оол алды кады төрзэн дунмаларының улуу. Ооң ачазы Тыва АССР-нің алдарлыг сугатчызы чораан, авазы «Бай-Тал» совхозтун саанчызы.

Чечек-оол биле Варя боттары чурттаар бажың-балгадын тудуп алган. Чайын огород тарып, картошказын хөйү-биле тарыыр. Бо өг-бүлө Бай-Тайга кожуунда ус-шевер, уран-талантылыг, ажилга ынак, дузаарга, үлегерлиг өг-бүлелеринге хамааржыр. Амыдыралдың оруктары ыргак-дагыр, оңул-чингилдиг, чүү-даа туруп болур — өөрүшкү, муңгарал... Бичии Варяның кады төрзэннери шупту 15 кижиге чораан, амгы үеде чүгле дунмазы Чойганмаа-биле иелээ арткан. Чойганмаа хөй чылдар дургузунда кожуунуң шүүгү черинге ак сеткилдиг ажилдап чораан. Варвара Каран-ооловна өскүс арткан ажы-төлдү өөредип, кижизидип, өглөп-баштап чоруур. Өөнүн ээзи Чечек-оол хамчыктыг аарыгның уржуундан кады баксырааш, эмчилерин хайгааралында, дүн-хүн чок ажаалдада турар. Ынчалза-даа уруглары авазын өөртүп, эки өөренип, ажилдап-чурттап чоруурлар. Улуг оглу Аңгыр башкы мергежилдиг, керни Хорагай эмчи кижиге. Олар Новосибирск хоорайда өөренип, ийи ажы-төлүн өстүрүп, ажилдап чоруур. Улуг уруу Алиса ТКУ-нун социал ажилдакчы мергежилде өөренип турар. Алисаның өөнүн ээзи Аяс ИХЯ-да ажилдап чоруур. Олар 1 оол, 1 кыстыг.

В.К. Тарын-Базырның дузалакчызы — оглу Комбу Тээлинин В.Б. Кара-Сал аттыг школазының 9-ку класында кончуг эки өөренип турар. Ол кожуун болгаш республика, Россия чергелиг маргылдааларның, мөөрейлеринин доктаамал киржикчизи, тилекчизи. Уруу Айзат ол-ла школаның 10-гу класында, оон бичизии Миланушка 3-кү классчы. Милана биле Айзат кожуунуң аныз-бүрү бөлгүмнеринде кирип турарлар. Эживистин күш-ажылын үнелеп, шаңнал-макталдарны чаалап ап чоруур ажы-төлүнүн чедиш-киннеринге өөрүп, 50 чылдың нүүрүндө амыдыралдың бергерлеринге торулбайн, ажы-төлү, алган эжи, арат чону дээш кызып чурттап чоруур Варвара Каран-ооловнага мугур харлаан хүнүн таварыштыр байыр чедирип, кезээде бисти өөртүп, кол-ла чүүл, кадыын камнап чоруурун күзедим!

Шөңнө КУЖААН.

Тээли суур.

Ырының хөөнү-биле

ЭРИГ СЕТКИЛ УТТУНДУРБАС

Аныяк чылдарымда школага пионер-вожатыйлап, кижизидикчилеп ажилдап тургаш, башкылар концерттеринге кирип, сөзү Зоя Намзырайның, аялгасы Каадыр-оол Бегзиниң вальс аяны-биле «Оглумга» деп ырызын ырлаан мен. Ол үеде чаала 25 хар ажа дүжүп чораан, аныяк чараш үем чүве. «Оглумга» деп ырыга аажок ынак даады-ла сырынналдыр ырлап чордум. Ынчангаш ырымны чаңгыс чер-чурттугларымга аян тудуп, бараалгатканым ол.

Концерт соонда, орайтай бергенде, чанып кээримге, үш ажы-төлүм удуй берген болган. Эжик соктаан. Ажыдыптарымга, бодум үежилерим аныяк өг-бүлө Валерий биле Луиза Аижилер болду. Күжүр эштерим мээң ырлаан ырымны чарашсынган, мени ажыг-шүжүглүг аныяк иени кээргээш, аяк-шайлыг келгеннери ол болган.

«Кижизидикчи — киш кулаа» деп чүве ол-дур ийин. Мооң мурнунда үнчүп-киржип чораан звес бис. Аныяк өг-бүлениң сагыш-сеткилин ол ыры оттурупкан-дыр. Ол эриг баарлыг эжишкилер ам Кызыл хоорайда чурттап чоруур. Ак-Эрикке төрүттүнген кызы эртемден ат четкен деп дыңнаан мен. Ол ырымны ырлаан санымда-ла, эштеримниң эриг сеткилин сактып келир мен.

Клара ЧИҢМИТ.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ
КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичи оолдар, уругларны өөредир-биле тыва хүреш, сумо бөлүүнге хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.

Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.

Дүшлүкү үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чиигелде кылдыр 8 катап бассейнге халас эштер.

Тренер-башкы:

Баасан Андреевич Баткар — Тыва Республиканың Начын мөгези, сумога спорт мастери, оолдар аразында Европа чемпиону, сумога бичи оолдар аразында Делегей чергелиг чемпион, аныктар аразында 3 дакпыр Наадым чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкаш бичи оолдар, уругларны бассейн-ге эштип өөредир бөлүкчө база хүлээп ап турар. Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катап баар).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 — 11 хардан өрү.

10.00-11.00 — 7-10 хар.

14.00-15.00 — 7-10 хар.

15.00-16.00 — 10-12 хар.

16.00-17.00 — 13 хардан өрү.

18.00-19.00 — школа назыны четпээн 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник, четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — улуг-хүн санында халас эштер.

Тренер-башкы:

Донгак Сайын-Белек

Алдын-оолович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы.

(дерматолог, я/лист, педиатр).

2. Сугга эштер хеп, бөрт, карак шили, чунар-бажыңга ажылгаар херекселдер.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Байыр чедиришишкин

Бистиң ачавыс Шулуун-оол Маадыр-оолович БИЧЕ-ООЛ бо хүннерде төрүттүнгөн хүнүн эрттирип турар.

Ачавыс ИХЯ шугумундан пенсия-лааш, Совет, партия шугумунга үр чылдарда ак сеткилдиг ажилдаан. Пенсияже үнзе-даа, ажи-төлүнүн амыдыралыңа дузалажып, Калдак-Хамар аксында турлаглыг каш чүзүн малын кадаржып чоруур. Ачавыс хөй-хөй шаңналдарга төлөптиг болган. Ол партия, Совет органнарыңа хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республика алдарлыг ажилдакчызы база Тес-Хем кожуунун алдар ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну деп хүндүлүг аттар эдилекчизи. Ол ышкаш В.И. Ленинниң 100 чыл оюнун юлейлиг медалы, И.В. Сталинниң, С.К.Х. Токаның, Россия Тыва-биле каттышканының 100 чыл оюнун дээш оон-даа юбилейлиг медальдарның эдилекчизи. Ачавыс эрте чок-болган болза, бисти карактап, амыдыралывыска дузалаж чоруур. Ачавыска дараазында шүлүк одуруглары-биле бай чедирибишаан, ам-даа узун назылап, бистиң аравыска чурт чоруурун күзедивис.

Чеден харны ажып эрткеш, Аарыг-аржык оюп чорзун.
Сөзөн харны басып тур сен Ак-көк дээр энчээң болзун.
Чонуң сеңээ чоргаарланып, Ажи-төлүң аразыңга
Сени мактап чоруур чорду. Азыранчып чуртта, ача!

Уруглары, күдээлери, уйнуктар

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пункту-зун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът)
тел. 8-913-358-08-88.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР
чедирилгелиг

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ — 10 ХУУ

Харылзажыр телефону: 8-923-384-4084

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный кудумчузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден декабрь 31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 116171905153

АЛДЫН, МӨҢГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.

ӨРТЭЭ ААР 8-923-338-9188,
8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108 Реклама.

Вашу рекламу
прочтет вся Тува на
страницах газеты

«ШЫН».

«ШЫН» — газета,
которая распростра-

няется по всей

территории

республики.

Т: 2-18-10.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва извещает о возможности предоставления в соответствии со ст.39.18. Земельного кодекса РФ земельного участка в аренду из категории земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Степная, дом 24, с кадастровым номером 17:14:0101028/837, с общей площадью 815 кв.м., разрешенное использование для индивидуального жилищного строительства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения, необходимо подать письменное заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, Отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел.8(394)-43-2-12-18.

Чагыдылга-2018 чоруп турар

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солуннуң 2018 чылда чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

«ШЫН» СОЛУННУҢ

ЧАГЫДЫЛГАЗЫНЫҢ ӨРТЭЭ

Почта таварыштыр хуу
кижилерге:

Кварталда — 539 рубль 49 көпеек.

1 айда — 179 рубль 83 көпеек.

Почта таварыштыр
организацияларга:

Кварталда — 569 рубль 49 көпеек.

1 айда — 189 рубль 83 көпеек.

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ

КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР

ЧАГЫДАР БОЛЗА

хуу кижилерге:

Кварталда — 288 рубль 00 көпеек.

1 айда — 96 рубль 00 көпеек.

организацияларга:

Кварталда — 360 рубль 00 көпеек.

1 айда — 120 рубль 00 көпеек.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде айлап-даа, кварталдап-даа чагыдып алгаш, номчуңар!

солуннуң сайтызы: //shyn.ru / электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11973 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 4141.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К.Санчай-оол,
А.А. Лагбы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).

Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).

Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албан-ның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.
Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлаган
(Кызыл, Щетинкин болгаш Крайченко, 1).
Солунда парлаттыңган материалдарның ав-
торларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыңган саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индексин хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерин парлаглаже дужааганы:
график езугаар — 21 00, херек кырында — 18 00.
Солун көлбөй барганда, 3-14-94 телефоны-биле долгаар.